

**KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE
IN BENELUX**

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin N° 67

Maart 1985

Redacteurs	{	Dr. L. J. Vandewiele
Rédaction		Dr. D. A. Wittop Koning

INHOUD / SOMMAIRE

Wondermiddelen (D.A. Wittop Koning)	1
Een chirurgijn uit Roeselaere verkoopt zijn apoteek in 1777 (L.J. Vandewiele)	18
De titelprent van de 'Amsterdamse Apotheek' (D.A. Wittop Koning)	25
Geannoteerde bloemlezing uit het Regimen Sanitatis van de School van Salerno (L.J. Vandewiele)	27
Het Scythische Lam (G.T. Haneveld)	40
Verslag	54
Boekbesprekingen	56

WONDERMIDDELEN

D.A. Wittop Koning

Carel Baten (Carolus Battus), de uit Antwerpen naar Dordrecht gekomen stadsmedicus, richtte zich in de inleiding tot zijn vertaling van het 'Medicyn-Boeck' van Christoph Wirtzung in 1589 tot de 'ghemeyne man'. Hij vertaalde immers dit boek, behalve om zelf bezig te zijn 'tot troost ende Dienst onser ghemeyner Nederlanden, ende besonder van alle Siecken, miserabele, ende ongevallen crancke personen, die tot sulcker plaetsen woonen oft commen te woonen, daer sy gheen Medicijns, ofte ymmers gheen geschichte ghereet, ofte ter hant en hebben'. Hij richt zich tot de leek en daartoe was 'noodigh, al eer wy die middelen, ende Sieckten beginnen, breeder onderrechtinghe in sommige saken te geven, op dat een Huys-vader, ende alle in de gene die haer met desen Medicijn-boeck behelpen willen, van allen dingen beter verstant mogen krijghen'.

Het boek behoort daarmee tot de populaire, in Duitsland 'Hausvaterliteratur' genoemde, medische werken, waarvan in Wolfenbüttel kort geleden een tentoonstelling werd gehouden (1)*. Maar wie is deze 'ghemeyne man' eigenlijk? In één van de in de catalogus van de genoemde tentoonstelling opgenomen artikelen, Der 'gemeine Mann' und sein medikales Verhalten im 16. und 17. Jahrhundert, omschrijft Rudolf Schenda het begrip 'ghemeyne man' en huisvader. We ontleen hieraan het volgende: Van de 15e tot de 17e eeuw is met de 'gemene luiden' geenszins de onderste laag der bevolking bedoeld, maar de gezeten boer, de gevestigde stedelijke burgerij, de stedelijke middenlaag, dus de bewoners van een gemeente zonder bestuurlijke functie. Dat met 'de gemene man' noch de armen, noch de brede laag van dagloners in stad en land, noch de meiden en knechten bedoeld konden zijn, is af te leiden aan de hand van drukwerken, die zich tot de 'gemene man', de huisvader richten, tot lieden dus die althans lezen konden en misschien ook wel schrijven.

Geneeskunde, werkelijk voor iedereen, voor het volk, voor de onderste lagen der bevolking en geneesmiddelen voor de zelfmedicatie van leken hield het niet in. In de 16e en 17e eeuw was het met de verzorging van de 'gemene man' door wetenschappelijk gevormde medici slecht gesteld. Hun aantal was te klein en de middenstander moest zich dikwijls met de lagere rangen van het medisch corps, met chirurgijns en vroedvrouwen, tevreden stellen, vertrouwen stellen in kiezentrekkers en marktkooplieden, of naar zelfmedicatie grijpen.

Hadden ze geld voor boeken over en konden ze lezen, dan was er een aanbod van receptenboekjes voor zelfmedicatie. Medici uit de 16e en 17e eeuw, vertrouwd met de problemen van de onvoldoende medische verzorging van brede lagen van de bevolking, waarbij geldgebrek, en geografische ligging een grote rol speelden, gingen aan het schrijven, maakten vertalingen van buitenlandse teksten en leverden daardoor een breder publiek recepten, die in geval van nood of in spoedgevallen met geringe kosten bij de gebruikelijke ziekten aangewend konden worden. Geen wonder dat de huisvaders begerig naar kruidboeken en receptenboeken grepen, om de bewoners van het hele huis, de hem toevertrouwde personen en familie afdoende te genezen. De tolerantie van de medicus tegenover deze zelfmedicatie was vroeger groter dan in de 19e eeuw, zij bogen voor de noodzaak brede bevolkingslagen medisch te verzorgen op deze wijze, want gratis was de behandeling van de medicus bepaalt niet. Tot zoover een aantal passages uit het artikel van Schenda, waaruit voldoende duidelijk wordt wat we onder 'de gemene man' dienen te verstaan. Laten we nu een zien wat er in Nederland aan dergelijke boeken verschenen is.

In het Nederland verschenen boeken voor zelfmedicatie

Allereerst dan terug naar Carel Baten (2). Hij was afkomstig uit Gent en vóór de alteratie medicus te Antwerpen. In 1588 kwam hij naar Dordrecht, waar hij stadsmedicus werd. In Duitsland had hij kennis gemaakt met de werken van Christoph Wirtzung en Oswald Gabelhouer. Zoals hij zelf schrijft had hij als stadsmedicus veel vrije tijd en besloot hij de werken van bovengenoemde schrijvers in het Nederlands te vertalen. In 1589 reeds verscheen te Dordrecht de eerste druk van het *Medicyn-Boeck, daerinne alle Gebreken des mensche-lijcken-lichaems, mitsgaders de Remedien der selven claerlyck aengewesen wort*. Achtereenvolgens verschenen in Dordrecht een tweede druk in 1593, een derde in 1601, een vierde in 1605 en een vijfde in 1616. Vervolgens verschenen te Amsterdam nog een zevende druk in 1627 en een achtste in 1628.

Tussen de tweede en derde druk van het *Medicyn-Boeck* komt hij in 1594 met een eigen *Secreet-Boeck van veele diversche en Heerlijke Konsten in veelderleye Materien. Met veel Remedien teghen de innerlijke en uytterlijke gebreken der Menschen*. Hiervan zijn mij voorts drukken bekend uit 1600, 1609 (Dordrecht), 1650 (Haarlem), 1656, 1661 (Amsterdam), 1664 (Leeuwarden), 1694 en 1700.

Ook de in 1598 te Dordrecht uitgegeven vertaling van het Medicijnboek van O. Gabelhouer is aan Batus toe te schrijven. Er is immers een Engelse uitgave 'Translated out of the High-duche by ... Charles Batus. Now translated out of Low-duch by A.M.'

Een dergelijk werk is 'De secreten van den eerwaardighen heere Alexis Piemontois' uit het Frans vertaald en uitgegeven te Amsterdam in 1614, 1636, 1658 en 1670. We zullen hier niet ingaan op de vraag wie de auteur van dit werk is.

Oorspronkelijk Nederlandse werkjes zouden tot ver in de 18e eeuw verschijnen. Zonder enigszins naar volledigheid te streven noem ik:

1628. *Vorstelyck Geschenck inhoudende veele geproefde ende goet-gevonden medicijnstukken.*

1678, 1680, 1688. Stephanus Blankaert; *De nieuwe Nederlandsche apothekerswinkel rijkelyk met Inlandse Genees-Middelen voorzien.* bijgebonden in zijn *Nieuw Lichtende Praktijk der Medicijnen.*

1711. P. Nijland; *De medicijnwinkel of ervaren huyshouder.*

1711, 1742, *Den Troost der Armen.*

Geneesmiddelen voor zelfmedicatie en de daarop betrekking hebbende pamfletten

Behalve door het schrijven en vertalen van boeken kon het vacuum in de geneeskundige voorziening van 'de gemene man' natuurlijk ook opgevuld worden door het leveren van geneesmiddelen buiten de medicus en apotheek om, een mogelijkheid die op een boekententoonstelling zoals die in Wolfenbüttel niet belicht kon worden.

Een groot aantal geneesmiddelverkopers heeft van dit gat in de markt gebruik gemaakt, zich direct richtende tot de middengroep van de bevolking, die lezen kon, door het verspreiden van pamfletten over de door hen leverbare geneesmiddelen. Van dergelijke pamfletten heb ik er al verschillende, voorzover op Nederland betrekking hebbende, gepubliceerd (3) zoals:

1. *La vertu de la noble huyle / Laquelle est très utile et profitable.*
Karel de Minne, omstreeks 1500.
2. *De troost der armen.* Hyndrik van Aken, 16e eeuw.
3. *Costelic laxatyf.* Peter van Dordt, 16e eeuw.
4. *Frankfurter pillen.* Johann Hartmann Beyer, 17e eeuw.
5. *Mirabilis et Artificialis Balsamum vitae*
Pillen Panchemagogische
Oprechten Nurenberger Plaester J. Demuth, 17e eeuw
6. *Leeden, Maag en Koorts-Poeyer*
Groene kruyden Balsem
Voorteffelijke Milt- en Hoofd-Plaaster
Kostelijke Tand-Tablet
Tinctura Anodine zonder naam, adres of datum.
7. *Aprobeerde Maagkruiden* Marto Lammerson op de Brouwersgracht bij de Brouwersstraat te Amsterdam.

8. *Haarlemmerolie* (4) Claes Tilly, 1696.
Voordien waren reeds gepubliceerd:
9. *Elixer Salutis* (5)
10. *De medicijnen van Juffrou Joanna Stephens tegen den steen in de blaas* (6).
Hieraan kan ik thans nog een niet gepubliceerd pamflet toevoegen, voor:
11. *Hessen balsem*
Remedie voor extrogen of Liedeken
Balsem Solpheris en
Ongerse Slange smeur Dirk Verbeeck, ± 1798.
Het luidt als volgt:

De Verklaringe ofte Brieven van den Vermaerden Meester Dirck Verbeeck, om dese Medicamenten wel te gebruyken.

Van het gebruyk der Hessen Balsem.

Ten Eersten is desen Hessen Balsem goet voor alle gezweren/en gezwellen/aen wat partyen des Lichaems het soude mogen zijn: allemorgen en avond een versse pleyster daer op geleyt/doet het deurbreken en geneest.

Ten tweeden/voor alle versse wonden/het zy gesneden/gehouden/gestooten/van een hond of van eenige Fenynige Dieren gebeten/gebruykt het als voorsz.

Ten derden/voor Sinckingen of Katarnen die op de Oogen/Tanden/of Gehoor komen te schieten/waer door veeltijds groote pijn in 't hooft komt/twee Pleysters op Syde of Fely gesmeert/en aen de zyde des Hoofts geleyt/bevint een spoedige beterschap.

Ten vierden/is mede seer kostelijk goet voor alle zinckingen/waer de selve soude komen te vallen/'t zy datze deurbreken of niet: een pleyster op een seemleere lapje gemaekt/en ter plaetse geleydt daer men de pijn gevoelt/bevint beterschap.

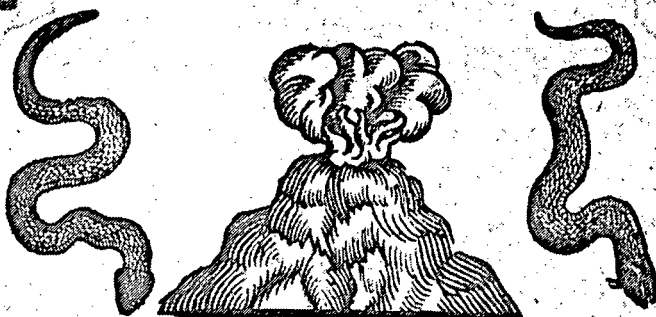
Ten vijfden/voor een benaude borst/pijn voor 't hert/verkoude mage/een zeemleere pleyster op de kolk van 't hert geleyt/en desgelijks gedaen daer men de pijn van Jicht voelt/het geen van veel Menschen seer goet bevonden is.

Een remedy voor Extrogen of Liedeken.

Set u voet een kartieruers in warm water/snijt er vervelt bove af/peutert het soetjes uyt sonder zenuwen te raken/legter dan een Plaester gesmeert op/het sal in 7 of 8 dagen geheel wegh zijn.

Van de kracht der Balsem Solpheris.

Voor eerst/soo is dese Balsem Solpheris goet voor een benoude Borst/voor een verstoptheyd in de Longe pijpen/soo sal men alle morgen van den Balsem Solpher innemen 15 droppels met wat

De Verklaringe ofte Brieven van den Vermaerden Meester DIRCK VERBEECK, om dese Medicamenten wel te gebruyken.

Van het gebruyk der Hellen Balsen.

Ten Eersten is desen Hellen Balsen goet voor alle gezwuren / en gezwellen / een mat pijnen des lichaems het soude mogen sijn: alle moggen en obone een versta pleyster daer op geleijt: daer het beurbzehen en geneest.

Ten tweeden / voor alle versta wonden / het is gesuaden / gesond / geslooren / van een hand of van eenulge Penpoige Dieren gebeten / gelyphit het als woofs.

Ten derden / voor zinkingen of krazen die op de Ogen / Tandem / of Gehoor komen te schietten: waer voor veel is groote pijn in 't hooft komt: een Pleyster op Eyde of Gely gesmaert / en aen de eyde des Hoofdes geleijt / behint een spoedige bereschap.

Ten vierden / is mede seer kostelijc goet voor alle zinkingen / waer de selde soude komen te vallen / 't is daer beurbzehen of niet: een pleyster op een seemleze lap gemacht / en ter placise geleijt: daer men de pijn gevoelt: behint bereschap.

Ten vyfden / voor een breucke of wond: daer voor 't heyt / verkonde minge / een seemleze pleyster op de kolk van 't heyt geleijt / en de gelijck gedaen daer men de pijn van Sieck voelt: het geen van veel geuschen seer goet gebonden is.

En Remedy voor Exorogen of Liedeken.

Wet u doet een kaptieruep in warm water / sijt er verbelt dode

Genever/sal de benautheyd der Borst verdryven/en de verstoptheyd der lange pijpen openen.

Ten tweeden soo is desen voorsz Balsem goet voor de eerste/tweede/derde/en vierdendaagse Koorts/een Kind van een of anderhalf Jaer sal men een droppeel ingeven: is het een Kind van twee Jaer/die sal men twee droppeelen ingeven tot 8 Jaren toe/soo veel jaeren zy oud zijn/soo veel droppeelen: als zy ouder beginnen te worden/tot 10 12 15 jaer/Jae Oude Lieden van 30/40/en 50 jaer/hoeven niet meer als 15 droppeelen in te nemen/het sal de koortse verdryven.

Ten derden/is desen Balsem Solpher goet voor't Graveel: hij neemt wech de pijn der Lenden/hy doet het water lossen/opent de verstoptheyd der Moeder pijpen/en doet voorkomen de Vrouwe haer stonden/die door verkoutheyd schrik/of andere toevallen is opgeslage/die sal van desen Balsem Solpher alle morgen 15 droppeelen innemen met wat Genever/maer moet zijn selven warm houden/of ten soude geen goet doen: En is ook seer goet voor een vervuylde Maegh die geen spijs verdragen kan; neemt het in als voorsz is/het welk van veel Menschen geprobeert en uytnemende goet bevonden is.

Van de kracht der Ongerse Slange Smeur.

Voor eerst zoo geneest den Slangen Balsem de Doofheyd/suyzingen in het Hooft/pijn/zweeren in het kooft of rapzingh en tuytingh der Ooren/neemt wol van een Ram/en dat vet gemaekt met de Slangesmout/steekt dat in de Ooren des avonds ende smorgens de myserye des hoofts vergaet.

Ten tweden/Soo geneest dese Slangesmout de Lamheyd in de leden/het zy gevallen/gestoten/of geronnen bloed/ja al waert dat men een Ribben in het lijf aen stucken gevallen had: Neemt van dese Slangesmout in/met gebotert warm bier/ontrent de groote van een Notemuskaet/so sal men hem hier mede genesen/met de hulpe Gods.

Ten derden/Soo is dese Slangesmout uytstekende goet voor en zenuwen die verrekt verstuypt of opgecrompe zijn: En ook voor houwe vliegende Jigt in Armen Been en Schouders en gewrichte der Leden.

Ten vierden Soo geneest dese voorsz Slange Smout van alle winterhande en voete het zy datze met kloven geswollen of open zyn/strijk het tegen een warm vuur/het sal genesen. Het is ook seer goet voer de klooven der Vrouwe Borsten.

Deze Medicamenten zijn te bekomen in de Oude Vyselstraet, over de Reguliers Thoon, in de Spaerpot-steeg, de eerste Kelder, alwaar de voorsz Meester Dirck Verbeeck te vinden is.

af / pretert het soetst uyt sonder zenuwen te raken / legter dan een
Blasster gesmeert op / het sal in 7 of 8 dagen geheel toegh zijn.

Van de kracht der Balsen Solphens.

Dooy eerst / soot dese Balsen Solpheris goet dooy een benoude
Dooyt / dooy een verstopthep in de Klege pypen / soo sal men alle
moggen van den Balsen Solpher innemen 15 droppelen met wat
Geneber / sal de benouthep der Dooyt verbyppen / en de verstop
thep der lange pypen openen.

En tweeden / soo is desen dooyt Balsen goet dooy de eerste /
tweede / derde / en vierden dagse knooyt / een kind van een of
anderhalf Jaer sal men een dooyt in geven / is het een kind van
twee Jaer / die sal men twee droppelen ingeben tot 8 Jaeren toe /
soo veel jaeren zy oud zijn / soo veel droppelen / als zy ouder begin
nen te woorden / tot 10 12 15 jaer / Twee Oude Lieden van 30 / 40 /
en 50 jaer / hoeven niet meer als 15 droppelen in te nemen / het sal
de Klege verbyppen.

En derden / is desen Balsen Solpher goet dooy de Spael
thep neemt toegh de pypen der Lenden / hy doet het water lossen / open
de verstopthep der Woeder pypen / en doet hooghomen de Spael
thep stonden / die dooy verhouthep schijft / of andere taeballen is
opgeslage / die sal van desen Balsen Solpher alle moggen 15 drop
pelen innemen niet maat Geneber / maer moet zijn selven waer
houden / of ten sonde geen goet doen / En is ook seer goet dooy ten
verbyppen der dooy die geen spise verdragen kan / neemt het in als
dooyt is / het in de van voel de dooyt niet en innemen
goet verbyppen is.

Van de kracht der Ongele Slang Smeur.

Dooy eerst / soo geneet den Slangen Balsen de Dooythep / seepingen in
het Dooyt pyp / zweert in het Dooyt / of ruytigh en ruytigh de Dooyt /
neemt wat van een Slang / en dat ver gemaect met de Slangenbuit / steekt dat
in de Dooyt die avondt en om sijn dooyt / de dooyt oec soetst verget.

En vierden / Dooy eerst dese Slangenbuit de Klege in de le en / het
opgeballen / geboort / of geconen bloed / jaal maer dat men een Slangen in
het isf aen stucken geballen had / doet van dese Slangenbuit in / met gebo
ort waer in die / on rent de groote van een Moutensthaet / so sal men hem hier
inbe gen sen / met de halpe Godd.

En derden / So is dese Slangenbuit nuytstende goet dooy Wyre en Te
menen die verrekt verdrapt / of opgecompeghet / En soch dooy hant de velle
geue it in Komen Weren / dry dooyt / en gelyckte der ledemen.

En vierden / So geneet dese dooyt Slangenbuit oec alle volken die
en voert / het dooyt hant hant geballen / en men zy / sijn / oec tegen een
waer in pyp / het sal geneet / Het is oec seer goet dooy de hant der Dooyt
Dooyt.

Dese Medicamenten zijn te bekomen in de Oude Vyfelfraet / over de
Reguliers Thoon / in de Spasportsteeg / de eerste Kelder / alwaar
de voorst Meester Dirck Verbeek te vinden is.

Samenstelling van de geneesmiddelen

Van de 21 bovengenoemde geneesmiddelen blijft van acht de samenstelling onbekend, te weten van het Leeden, Maag- en Koorts-Poeyer, de Groene kruiden Balsem, de Milt- en Hoofd-Plaaster, het Kostelijke Tand-Tablet, de Maagkruiden, de Hessenbalsem, de Remedy voor extrogen of Liedeken en de Ongerse Slange smeur. Laten we nu eens nagaan wat er in de 13 overige zat:

1. *Aardolie.*

Hiervan zijn verschillende pamfletten bewaard gebleven, teruggaande tot 1480 (3). Het voor ons belangrijkste is te Antwerpen gedrukt omstreeks 1500 in het Frans. Het werd verspreid door Karel de Minne. Aardolie werd, volgens dit pamflet, voor allerlei kwalen, in- en uitwendig gebruikt. Het vond erkenning door opname in verschillende farmacopeeën en is nog niet zo lang geleden uit het geneesmiddelenbestand verdwenen.

2. *Troost der armen.*

In het pamflet van Hendrik van Aken is sprake van een steen, gemaakt uit 'costelijcken gommen ende materilean ende sappen van groene cruyde'. Uit de toepassing blijkt dat het een water is. Het zal een desinfecterende werking gehad hebben en heeft dus niets te maken met Unguentum therebintinaceum, die in de volksmond ook troost der armen balsem werd genoemd. Zie onder 13.

3. *Costelic laxatijf.*

Het pamflet is volgens Keil (7) te Deventer gedrukt bij Theodorus van Borne (werkzaam tussen 1508 en 1537) en is van een meester Peter van Dort. Het betreft een zacht laxeermiddel, 'geaprobeert bi veel Doctours ende Apotheeckers'. De samenstelling blijft duister.

4. *Frankfurter pillen.*

Dit is één van de oudste pharmaceutische spécialité's, waarvan het recept teruggaat op de Frankfurter stadsmedicus Johann Hartmann Beyer (1563-1625). Nog in 1702 kregen de Frankfurter apothekers, op wie het geheim overgegaan was, van Leopold I een keizerlijk privilege. Het was wederom een laxeermiddel, bestaande uit:

<i>Pilulae solventes</i>	(8)
Aloës	5.-
Rhizom Rhei	2.5
Boleti Laricis	1.25
Extr Fumariae	2.5

Extr Millefolii 2.5
Pulveris foliorum Rasae q.s.
ut fiant pilulae a 0.1
obduce argento

5. *Balsamum vitae*, levensbalsem.
Deze balsem, waarvan de samenstelling niet bekend gemaakt wordt, verkocht door Jacobus Demuth in de tweede helft van de 17e eeuw. Een Balsamum vitae van de duitse medicus Friedrich Hoffmann heeft officieële erkenning gekregen tot in de Nederlandsche Pharmacopee Ed. V van 1926.
6. *Panchimagogische pillen*.
Dit algemeen buikzuiverende middel werd eveneens door Demuth aanbevolen. Het zijn weer laxeerpillen zonder dat de nauwkeurige samenstelling wordt opgegeven.
7. *Neurenberger pleister*.
Ook deze pleister stamt uit het pamflet van Demuth en wordt door hem aanbevolen tegen allerlei wonden en zelfs tegen dollenhondsbeet. Volgens Hager (9) is het preparaat synoniem met Emplastrum fuscum camphoratum en heeft het het tot de Pharmacopoea Germanica gebracht. Het bestaat uit een uit menie bereide loodpleister met kamfer.
8. *Tinctura anodine*.
De naam van dit preparaat staat nog juist op de rand van een gedeelte van een pamflet, waar geen naam of datum aan te verbinden is. Het zou betrekking kunnen hebben op de Liquor anodynus mineralis Hoffmanni, bestaande uit gelijke delen Aether en spiritus. Het heeft het weer tot de Nederlandse Pharmacopee gebracht.
9. *Haarlemmerolie*.
Onder de naam Oleum Terebinthinae Sulfuratum C.M.N. met de synonymen Gezwavelde terpentijn-olie en Balsamum Sulfuris terebinthinatum komt het produkt van schoolmeester Tilly nog voor in de Codex Medicamentorum Nederlandicus van 1942. Aan de geschiedenis van dit preparaat heb ik een aparte studie gewijd (4).
10. *Elixir salutis* Tinctura Sennae composita.
Dit preparaat kwam nog voor in het Pharmacotherapeutisch Vademecum van 1959. Het werd bereid uit sennebladen, alantwortel, anijszaad, coriander en krenten met verdunde spiritus.
11. *De medicijnen van juffrou Joanna Stephens*.
Deze werden gebruikt tegen blaas- en nierstenen, waardoor operatie niet nodig was. Zij verkocht het geheim van de samen-

stelling, nadat een inzameling daarvoor niet voldoende opgeleverd had, volgens parlementair besluit van 1739 aan de engelse staat voor £ 5000.-.

Van der Hoeven (6) geeft de volgende omschrijving van de samenstelling: 'Mijne medicijnen zijn een poeijer, een decoctum en pillen. Het poeijer bestaat uit eyerschalen en slakken, beide gecalcineert. Het decoctum of ziedsel wordt gemaakt door het koken van sommige kruiden in water, gezamentlijk met een bal, gemaakt van zeep, Swines Cresses (dit is wild Ambrosie kruid) gebrand tot dat het zwartachtig is en van honig.

De pillen bestaan in gecalcineerde slakken, wilde wortelzaat, groote klittenzaat en de vruchten van Braam en Haagdoornen (alle tot een zekere zwartheid gebrand), zeep en honig'.

Dit preparaat behoeven we natuurlijk niet in de officiële voorschriftenboeken te zoeken.

12. *Balsamum sulfuris*.

Dit preparaat van Dirck Verbeeck uit 1798 is of gelijk aan, of een variant op de Haarlemmer-olie.

Dit waren dus een aantal geneesmiddelen uit pamfletten waarmee de verkoper zich tot 'de gemene man' richtte. Van de Urbanuspillen is nog een pamflet bekend, met een arts als leverancier. Tenslotte zijn er nog dergelijke middelen zonder dat er een pamflet van overgeleverd is. Ik noem Rigabalsem (10) en de Spijkerbalsem, die hierboven al even genoemd werd en waarvan hier de beschrijving volgt:

13. *Spijkerbalsem*, Balsamum Locatelli, Troost der Armen, Unguentum Terebinthinaceum.

Het preparaat gaat terug op de medicus Locatelli (+ 1637) en had in Nederland een opleving als Spijkerbalsem, naar de timmerman Jan Spijker. Het preparaat haalde de vijfde uitgave van de Nederlandsche Pharmacopee het bestond uit gele was, sesamolie, lorkenterpentijn en rood sandelhout.

Overzien we nu deze korte opsomming van op jaarmarkten veel verkochte medicamenten dan zal men toe moeten geven dat daarmee niet veel onheil aangericht kon worden en dat verscheidene daarvan genezing of althans leniging konden brengen. Snijder (11) vraagt zich zelfs af of geneesmiddelen die door de charlatan, kruidenhandelaar en kwakzalver aan de man werden gebracht, werkelijk altijd minderwaardig waren. Waren ze zoveel slechter dan de geneesmiddelen die de medici voorschreven en de apothekers bereidden. In de 16e en 17e eeuw kon men dat beslist niet zonder meer stellen, de markthandelaren waren dikwijls zelfs de koplopers van vernieuwingen. Schenda (1)

schrijft: 'De vraag moet dan ook openblijven of deze volksgeneeskunde, gezien het gebrek aan medische verzorging van de 'gemene man' niet een eigen hoge waarde bezat'.

Wat weten we nu van deze handelaren

Van *Karel de Minne*, vóór 1552 in de 'Rue courante', nadien in 'de drie rozen' in de oude Lombardstraat te Antwerpen, weet Indestege (12) te vertellen dat hij afkomstig was uit Leuven en op 24 Juni 1552 poorter van Antwerpen werd. Hij was oorspronkelijk chirurgijn (nog in 1563), daarna apotheker (reeds in 1567) en later ook kruidenier d.w.z. groothandelaar. Hij beroept zich voor zijn preparaat eerst op Henry Andree medicus in Keulen en Maurice Seydel doctor in de geneeskunde, de tweede keer op het getuigenis van twee Zwitserse artsen, meester Jasper en meester Alexander van Bazel, beiden wonende te Frankfurt. Aernouts (13) noemt hem onder de apothekers van Antwerpen als Caerle de Minne, die in het certificaatboek van 1571 voorkomt als apothecaris, poorter en ingezetene van de stad.

Van *Hendrik van Aken* en *Peter van Dort* weten we niet meer dan hun plaats van herkomst, *Johan Hartmann Beyer* (1563-1625) was stadsmedicus in Frankfurt.

Jacobus Demuth heeft zich in 1671 zelfs later portretteren door Mauritz Lang. Hij was toen 46 jaar oud en moet dus omtrent 1625 geboren zijn. In het bijbehorende bericht spreekt hij slechts over zijn chirurgische vaardigheid. Hij noemt zich *Jacobus Demuth Anglicus, Examinat, Privilegiat, et Approbat, Chymicus et Medicinae Practic.*

Van *Marto Lammerson* of *Marton Lambertson* weten we slechts dat ze op de Brouwersgracht bij de Brouwersstraat in Amsterdam woonde. Een pamflet met dezelfde afbeeldingen werd gepubliceerd door A.G. Homblé (14). De 'Lammersche maagkruiden' zijn dan verkrijgbaar bij 'Suwany Maria Grammet, wed. van Bernardus Bootsmann, op de Reguliers Breestraat digt by de Botermarkt, boven het Wynhuis De Munt, op de Agterkamer te Amsterdam'. Het document bevat de adressen van drie depôt-houders te Brussel.

Dirck Verbeeck huwt te Amsterdam (ondertrouwd: 13 April 1798) met *Sophia Putmans van Beek* in Pruissen. Hij is afkomstig uit Dinxperlo, is 46 jaar oud en woont op de Herengracht.

Snyder (11) komt tot de uitspraak 'overigens kan men bijna zeggen dat deze rondtrekkende handelaren, al verkochten zij hun waren onder luid geschreeuw op de straathoecken en al hadden zij geen werkelijke kennis van zaken, eigenlijk helemaal geen charlatans waren, maar eenvoudige beroepsuitoefenaren die vaak heel moeizaam, ongeveer zoals een moderne vertegenwoordiger, hun brood verdienen'.

Portret van Jacobus Demuth, 1671.

Privileges

Iedere kwakzalver had minstens enige fraai geschreven en van grote zegels voorziene diploma's bij zich en hield de toeschouwer in beeld en geschrift zijn kunnen voor ogen. Ook daarmee richtte hij zich dus tot de middenklasse, die althans lezen kon. Verschillende van de hierboven behandelde pamfletten dragen de wapens van vorsten en vermelden dat een privilege verleend is. Demuth voert de wapens van 'zyne Konn: Keiserlijcke Majesteyt/en Konincklijcke Majesteyt van Vranckrijck ende Engelandt'. Ook het fragment van een pamflet draagt drie vorstelijke wapens gedragen door een éénkoppige adelaar. Een dergelijk keizerlijk privilege was niet slechts een kwestie van geld, er werd een keuringsrapport verlangd van bijv. de medische faculteit van Wenen of Praag. Dr Reinöhl (15) gaf op het congres voor de geschiedenis van de pharmacie te Wenen in 1931 een beschouwing over de Weense archieven en noemt daarin het archief van de Reichshofrat, die naast zijn juridische functie ook belast was met de behandeling van de 'Gratialis', de verzoeken om genade aan de Rooms-Keizer en-Koning.

Van deze archieven komt voor ons in aanmerking het gedeelte over de 'Ärzte und Arzneiprivilegien'. De geneesmiddelprivileges omvatten de verlening van een uitsluitend vervaardigings- en verkooprecht van de door artsen, apothekers, chymisten, drogisten enz. zelf uitgevonden of verbeterde geneesmiddelen binnen het Duitse rijk. In de omvangrijke reeks akten, getiteld 'Ärzte und Arzneiprivilegien' zijn de ontwerpen voor zulke privileges en de afgewezen verzoeken uit de periode 1612-1806 bewaard gebleven. Deze concepten gaan veelal vergezeld van de verzoekschriften van de aanvrager van het privilege, afgezien nog van bijgevoegde, meest gewaarmerkte, afschriften van oudere keizerlijke of soortgelijke privileges van de landvorst, van keuringsbewijzen en zo meer. Ook van de keuring door de medische faculteit van de Weense universiteit zijn de acta bewaard gebleven. Reinöhl schrijft reeds 'het belangrijkste deel van de archieven van de universiteit van Wenen zijn de 'Acta Facultatis Medicae'. Deze zijn door Senfelder (16) uitgegeven.

De Keizer verbood zijn keizerlijke brief en privilege, op straffe van intrekking, uit te hangen. Hij mocht deze slechts aan de stedelijke overheid tonen.

P. Julien (21) vermeldt dat, voor een absinthstroop, in Parijs op 10 April 1731 een certificaat werd afgegeven door de faculteit der geneeskunde en vervolgens door de heren commissarissen, aangewezen door de Koning, ter beoordeling van geneesmiddelen.

In 1820 werd de Académie Royale de Medecine in België belast met deze beoordeling.

Toezicht op deze handel door de overheid

Amsterdam (1519) laat slechts toe op de gewone weekmarkten (N.Z. Kolk) nadat de waren 'wormcruyt, andere speciën, olyen, triakel' door de deken van het St. Lucasgilde zijn gekeurd. Enkhuizen (1646) heeft zelfs een keur uitgevaardigd uitsluitend tegen kwakzalverij: 'Alsoo dagelijcks binnen deser Stede, verscheyden Mannen ende Vrouwen hen beroemen, en swetsen de gebreken der Menschen te willen cureren, ende helpen, tot dien eynde oock stroyende ende aenplackende biljetten, mitsgaders Urinaln uythangende, ende hen-luyden verre boven hen-luyden Professie vermetende, waerdoor veele goede inwoonderen dese Stede, door sulcke landt-loopers bedroghen, ja dikwils van levende lyve ter doot gebraght worden' etc. verbiedt het vervoer, aanplakken en strooien van biljetten, het uithangen van kaarten, brieven, urinalen enz., het bezien van urine en het voorschrijven van recepten door zulke lieden. Ook op week- en jaarmarkten werden ze behoudens toestemming van Burgemeesteren toegelaten (17).

In Leiden (1669) moesten ze 1.20 per dag betalen, voor vestiging in de stad moesten ze eerst examen doen in practische receptuur. Brielle (1680) decreteerde 'Dat ook nu voortaan alle Lap off Quaksalvers, hij sij hoedanig die ook soude mogen sijn, niet en sullen mogen voorstaen ofte langs de straat loopen om haare olien, salve ofte diergelijken te verkoopen binnen deser stede ofte vrijheyt van dien dan met consent van den officier en Burgmrs deser stede mits betaalende voor yder Reys dat sy voorstaen ofte omloopen 20 stuyvers. In 1772 werd een request ingediend 'om van alle kramers komende op de St. Catharina markt en in hunnen kramen ventende en verkopende zo enkele als gecomponeerde medicijnen ten behoeve van het gilde te mogen afvorderen een gulden daaghs per kraam en aan alle winkeliers binnen dese stad geen apothekers sijnde en in hunne winkels verkopende zo enkele als gecomponeerde medecijnen als Zwitserse kruyden thee, Haarlemmer olij, purgeerpillen, Engels maagelixer, eau des carmes, eau de lavande, Sennae bladeren, drop of andere medicinale zaaken in een Apotheek gevonden werdende, te moogen venten of verkoopen. Uit het kasboek van het Cosmas en Damianusgilde blijkt dat:

1783	Van een Hongersche olyverkooper	f 1.-
1791	Van Eau de la Reine verkoper	f 1.-
1793	Van twee olyverkopers	f 2.-
1793	Van een parfumeurse	f 1.-
1794	Van een vrouw van Hoek met Ruykende wateren	f 1.- betaald

werd (18). Haarlem (1692) laat kwakzalvers slechts op de St. Jansmarkt toe en dan nog met toestemming, Rotterdam (1717) noemt ook nog het uithangen van enig teken aan hun logementen, Leeuwarden

(1748) verbiedt het venten met balsem sulphur, jenever- en andere olien off apothecarswaren langs de huizen behalve op marktdagen, Zutphen (1774) staat aan kramers van Eau des Carmes, eau d'Arquebusade en eau de la Reine en soortgelijke wateren welke in de apotheek niet te krijgen zijn het venten en verkopen toe. Workum tenslotte: Quacksalvers, lantlopers en diergelijke bedriegers oculisten, steen en breucksnijders mochten slechts met consent van Olderman en gilde-meester en na het betalen van 12 stuivers hun salve, olien en medicamenten vercoopen, hun praxem medicam uitoefenen of operatie doen. Op de twee jaarmarkten waren zij echter vrij.

In Delft is het register bewaard gebleven, waarin de 'consenten' om een standplaats op markt of kermis in te mogen nemen, werden ingeschreven. Mw Bosman (22) geeft een aantal voorbeelden hiervan. Ik noem hiervan slechts: Anno 1758: Baptist Wensel, quacksalver, gerpermittert te paard zijne medicamenten te verkoopen. Het chirurgijns-gilde adviseerde veelal of een vergunning kon worden verleend.

Ook in Gouda is de beoordeling in handen van het chirurgijns-gilde Grendel (23) geeft uit de jaren 1692-1759 enige voorbeelden.

Ook het Amsterdamse Collegium Medicum heeft vele klachten behandeld. Toen in 1783 de kinderen van Jan Spijker, die overleden was, octrooi van de verkoop der 'echte Spijkerbalsem' vroegen schreven Inspectores een lange brief aan Burgemeesteren vol bedenkingen, niet direct tegen het middel, als wel uit voorzorg voor 't algemeen welzijn (20). Een verzoek om het allerbeste elixer tegen koorts te mogen verkopen werd gunstig geadviseerd, een ander geval werd wegens onbekendheid der aangeboden middelen afgeraden.

Zo is er dus ook in Nederland contrôle uitgeoefend op de geheime geneesmiddelen, wel niet door de medische faculteit maar o.a. door het stellig bevoegde Collegium Medicum van Amsterdam.

De verkoop in de steden van dergelijke middelen werd aan banden gelegd maar daar waren dan ook medici en apothekers voor de geneeskundige verzorging.

Als grens voor dit artikel heb ik willen nemen de uitvaardiging van de wet van 21 Germinal an XI (1803), Volgens art. XXV mag niemand anders dan de apotheker geneesmiddelen gereedmaken en verkopen. In art. XXXII wordt bepaald dat de apotheker geen geheime geneesmiddelen mag verkopen, in art. XXXVI. Elke verkoop volgens medicinaal gewicht, elke verspreiding, waar dan ook, van middelen die genezende kracht hebben, alle aankondigingen van geheime geneesmiddelen, welke naam men er ook aan zal geven, zijn ten strengste verboden. Hoe dit besluit weer afgezwakt werd en het verdere verloop kan men bij Jaspers (19) lezen.

Er was een landelijke regeling, die tenslotte in de tegenwoordige registratie zou uitlopen.

Conclusie

Wanneer we binnen het thema van deze bundel, deze geheime geneesmiddelen als ontdekking zien dan kunnen we concluderen dat vele van deze geneesmiddelen veel later officiële erkenning hebben gevonden door opname in de Pharmacopee of andere voorschriftenboeken. Inmiddels is een groot deel alweer vergeten, maar er zijn nog altijd enige overlevenden.

Noten

1. *Pharmazie und der gemeine Mann*. Hausarznei und Apotheke in deutschen Schriften der frühen Neuzeit. Ausstellungskatalog der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, nr 36. Braunschweig 1982.
2. E.D. Bauman; *Carel Baten*. Arnhem z.j. A.J.J. Vandevelde; Het werk van den geneesheer meester Carel Baten. Kon. VI. Academie voor Taal en Letterkunde 1933 529-560.
3. D.A. Wittop Koning; Niederländische Einblattdrucke über Heilmittel. Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie, Bd 40 1973 183-204.
4. D.A. Wittop Koning; Bijdrage tot de geschiedenis van de Haarlemmerolie. Pharm. Weekbl. 107 1972 165-172. Beitrag zur Geschichte des Haarlemer öls. Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie Bd 38 1972 289-300.
5. P. van der Wielen; Elixer Salutis. Een bijdrage tot de kennis van de wijze waarop in vroeger jaren specialité's gepropageerd werden. Pharm. Weekbl. 96 1931 1307-1312.
6. J. van der Hoeven; De medicijnen van Juffrou Joanna Stephens tegen de steen in de blaas. Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 79 1935 2659-2664.
7. Gundolf Keil; Das 'costelic laxatijf' Meister Peters van Dordt. Sudhoffs Archiv 50 1966 113-135.
8. Hagers Handbuch der Pharmaceutischen Praxis I blz 224. Berlin 1900.
9. Hagers Handbuch II blz 684.
10. D.A. Wittop Koning; Riga balsem. Pharm Weekbl. 109 1974 603-605 en Antiek 15 1980 133-134.
11. Geerto Snyder; Wunderglaube und Wahn. aus der bunten Welt der Scharlatane. München 1965.
12. E. Indestege; Een onbekende zestiende-eeuwse druk over de geneeskundige kracht van de petroleum. Scientiarum Historia 3 1961 61-73.
13. Regina Aernouts; Antwerpse Apothekers 1516-1623. Antw. Farmac. Tijdschr. 44 1966.
14. A.G. Homblé; De Apotheker in het Volksleven. Tentoonstelling Museum voor Volkskunde, Kraanlei 65, Gent 18 sept.-23 nov. 1982.

15. Fritz Reinöhl; Quellen zur Geschichte der Medicin im Haus-, Hof- und Staats-Archiv zu Wien und im Archiv der Universität Wien. Die Vorträge der Hauptversammlung in Wien 1931, 81-92.
16. L. Senfelder; Acta Facultatis Medicae Universitatis Vindobonensis deel V, 1605-1676. Wenen 1910.
17. D. Brouwer en N.J.A. Groen; Over de Pharmacie in Enkhuizen. Pharm. Weekbl. 76 1939 494-505.
18. D.A. Wittop Koning; Brielle en de pharmacie. Pharm. Weekbl. 86 1951 75-81.
19. P.A.Th.M. Jaspers; De ontwikkeling van de pharmacie in Limburg gedurende de franse tijd. (1794-1814). Venlo 1966.
20. J.J. Haver Droeze; Het Collegium Medicum Amstelaedamense 1637-1798 Haarlem 1921.
21. P. Julien; Les apothicaires et autre vendeurs de médicaments de la Rue Dauphine, à Paris, dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, et l'importation de produits pharmaceutiques. In Perspektiven der Pharmaziegeschichte, Festschrift für Rudolf Schmitz. Graz 1983. 165-176.
22. H.A. Bosman-Jelgersma; Vijf eeuwen Delftse apothekers. Amsterdam 1979.
23. E. Grendel; De ontwikkeling van de artsenijsbereidkunde in Gouda tot 1865. Gouda 1957.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Heilmittelversorgung des 'gemeinen Mannes', eine Mittelgruppe der Bevölkerung, wurde, in Ermangelung an Ärzte und Apotheker durch Schreiben von medizinischen Büchern, auf Selbstmedikation gerichtet, aber natürlich auch durch den Verkauf von Heilmitteln ausserhalb der Apotheke erreicht. Da der 'gemeine Mann' lesen konnte waren auch die Einblattdrucke über Heilmittel für ihn gemeint.

Von 21 Heilmitteln aus niederländischen Einblattdruckten sind 13 bekannt und haben später offizielle Anerkennung durch die Aufnahme in der Pharmakopoe oder in anderen Vorschriftenbüchern gefunden. Es sind, neben einigen nicht näher umschriebenen Laxativen, Erdöl, Trost der Armen, Frankfurter Pillen, Balsamum vitae, Pillulae panchemagogicae, Nürnberger Pflaster, Tinctura anodine, Haarlemmer Öl, Elixer salutis, Balsamum sulfuris und Balsamum Locatelli.

Die Verkäufer dieser Heilmittel waren keine Quacksalber, verkauften keine nutzlose oder gefährliche Mittel und können also besser einfach Heilmittelverkaufer genannt werden.

Dr. D. A. Wittop Koning
Raphaëlstraat 22
1077 PV Amsterdam

Overgenomen uit:

«De novis inventis». Essays in the history of Medicine in honour of Daniël de Moulin

EEN CHIRURGIJN UIT ROESELARE VERKOOPT ZIJN APOTEEK IN 1777

L.J. VANDEWIELE

Dat er gedurende het Ancien Régime een rigoureuze scheiding bestond van de drie geneeskundige vakken, althans in theorie, blijkt uit menige verordening van de Magistraat in verscheidene steden. Zo werd in de oprichtingsakte van het Collegium Medicum te Kortrijk geargumenteed: «Ten tweeden en sal van nu voortaan niemandt vermogen twee deelen vande medicyne t'saemen in het werck te stellen, maer sal te vreden wesen met sijn lot te contenteren, te weten den Doctoer met visiteren ende prescriberen, den Apteker met componeren ende den Chirugien met cureren ende scheeren» (1).

Dat dergelijke rigoureuze voorschriften niet altijd werden onderhouden is algemeen geweten en wanneer de Gentse Magistraat verordende: «Chirurgyns mogen geen inwendige ziekten behandelen noch purgerende geneesmiddelen voorschrijven of verkopen» (2) en «Zij moeten zich onthouden van purgeermiddelen en andere inwendige medikamenten af te leveren» (3), dan impliceert zulks in hun ogen, dat ze wel medikamenten voor uitwendig gebruik mochten bereiden en afleveren.

Om nu te weten te komen, wat een chirurgijn zoal bereiden kon, is een goede leidraad de *Heelkundige Artzeny-Winkel* van J.J. Plenck (4). Hierin worden raadgevingen gegeven aan de chirurgijns «om goede, meerendeels *eenvoudige uiterlyke* heelmiddelen, of zelf te bereiden of door braave, en kundige Apothecars te laten vervaardigen». Wordt het wat ingewikkeld, dan verzendt Plenck de chirurgijn naar de apoteker: «De volgende artzeny-middelen, moeten, om derzelver hardheid wille in de Apotheeken bereid worden.» Maar de chirurgijns mochten ook voorschrijven: «Een Heelkundig Voorschrift is in aanzien der stoffe en gestalte een redenmaatige beschrijving van een uiterlyk middel, naar welke het van den Apotheker behoorlyk bereid, en den zieken bekwaam kan toegediend worden. De verdeeling der Voorschriften is 1. In *Magistraale*, Onbereide, die van den Heelmeester ten tyde van benoodiging, voorgeschreeven word. 2. In *Officinaale*, bereide, die in de Artzeny-winkels der groote Steden, ten allen tyde te koop gehouden worden».

Toch zou het verkeerd zijn te veronderstellen, dat de chirurgijns niets afwisten van bereidingen maken, zij konden o.a. pleisters bereiden, zalven mengen en met de alembiek omspringen. Ook laten we ons wel eens misleiden door de benaming van de chirurgische geneesmiddelen, waarvan wij veronderstellen dat zij voor inwendig gebruik bestemd zijn. Zo steken we ten onrechte een beschuldigende vinger op, als

we lezen dat een chirurgijn beschikte over kruidenmengsels. Zo worden bij Plenck formules opgegeven van *Species emollientes*, *resolventes*, *adstringentes*, *amarae*, *roborantes* enz., dit waren kruidenmengsels die wel degelijk bestemd waren voor uitwendig gebruik: ze werden in baden («stoovingen») gedaan of werden gebruikt om pappen (warme omslagen) mee te maken: «Dient om verzachtende pappen en stoovingen te bereiden». Ook klisteren werden met deze kruidenmengsels bereid. Andere benamingen, zoals *Electuaria*, zijn misleidend; we denken onmiddellijk aan likpotten voor inwendig gebruik, maar het blijkt dat *Electuarium dentifricum* dient «tot zuivering en witmaaking der Tand» en dat het *Electuarium lenitivum* «Word gemengd by Clysteeren, die eenen sterken afgang moeten bevorderen; gelyk in Breuken, Speenaderen, en zo wyders».

Dit alles neemt niet weg, dat de chirurgijns er niet konden aan weerstaan van tijd tot tijd een drankje in elkaar te flansen, wat menselijk is. Zo zien we in het huis-formularium van de chirurgijn Petrus Josephus Ghekiere (1741-1822) van Hoogdele (5), dat hij verscheidene formules had van medikamenten die moesten ingenomen worden: tegen aambeien en maagkrampen, bij rheuma en zenuwpijnen, bij krampen en diarree, bij beroerte, bij koorts!

Met het op rust gaan van Sr. W.J. David, chirurgijn en gepensioneerd vroedmeester van de stad Roeselare, wordt zijn voorraad medikamenten openbaar verkocht en wordt de «venditie» aangekondigd in de *Gazette van Gend* van 6 oktober 1777 (6). Door deze openbare verkoping komen we te weten welke produkten de chirurgijns plaatselijk gebruikten voor de bereiding van hun geneesmiddelen.

Het hoeft gezegd, dat al de hier opgesomde produkten bestemd waren voor uitwendig gebruik, ten minste zo lavementen hieronder begrepen worden; men weet dat patiënten klisteren tot het ambt van de apotikaris behoorde, maar het is vanzelfsprekend, dat dit mettertijd tot het domein van de chirurgijn is gaan behoren.

Een eigenaardigheid is wel, dat de chirurgijn – vroedmeester David er nog een wijn-handel bij kumuleerde; hij biedt immers ook nog «alderbeste Liquer-Wijnen en roode Bourgogne-Wijnen, alle in Flesschen» te koop aan.

Het aantal formules die een chirurgijn nodig had voor zijn eigen praktijk was uiterst gering; soms waren het formules die ze zelf uitdachten, zoals Petrus Josephus Ghekiere, meestal hadden ze die echter uit bekende auteurs of uit een farmakopee. Het ligt voor de hand, dat voor de stad Roeselare, die zelf geen farmakopee uitgaf, deze van de stad Brugge de meest aangewezen was. We hebben dan ook nagegaan voor welke bereidingen uit de *Pharmacopoeia Brugensis* de aangevoerde geneesmiddelen kunnen gediend hebben. Voor de interpretatie hebben we ons vooral laten leiden door het voornoemde boek van Plenck.

Hier volgt dan de tekst van de aankondiging, met kommentaar:

Men laet een ider weten, dat Sr. W.J. David, Chirurgyn en gepensionneerden Vroed-Meester der Stad van Rousselaere, uyt zyne Commercie is scheydende, en dat hy op vrydag den 10. October eerstkommende, 's morgens ten 8. en 's naer-middags ten 1. ure, op het Stad-Huys der Stad van Rousselaere, met den Stok zal verkoopen eene extra groote partye Droguen en andere Goederen, direct uyt verscheyde Landen aangekomen, de welke alle na het gerief van een ider verkocht zullen worden, te weten.

- *Solphur-Blomme*, - Zwavelbloem, zwavel door sublimatie verkregen. Gemengd met gelijke delen kwik werd hiermee de Aetiops Mineralis of «Mineraale Moor» gemaakt «Hy zuivert, ingestrooid, de Venerique zweeren». Met lijnolie gemengd werd deze zwavelbalsem gebruikt «tegen Schurft en Schurfte zweeren»
- *fyne Kraek-Amandels*, - Stenen of pitten van Amandels. Volgens De Bo (7): «Kraakamandel. Te Oostende hetzelfde als Amandel». Dit was dus blijkbaar ook zo te Roeselare. In Gent zijn kraakamandels erwten die geroost worden tot ze «openpoefen» (openbarsten) en in een beetje reuzel gerold aan de man worden gebracht.
- *Spaensch Groen*, - Kopergroen, koperacetaat (aerugo) werd gebruikt in sommige pleisters: Emplastrum Gratia Dei cum aerugine, Empl. Divinum en in zalven: Unguentum Aegytiacum, Ung. mundificatum, Ung. Apostolorum. Deze laatste zelf heeft volgens Plenck «haaren naam van de twaalf Ingrediënten, waar uit sy bestaat. Word meerendeels gebruikt door Hoefsmits en anderen, om de zweeren der Paarden te heelen».
- *Quinquina*, - Kinabast, werd met myrretinktuur gebruikt in de Tinctura Vulnerraria Vulgaris of Algemeene Wond-Tinctuur die «zuivert en heelt vuile zweeren met Beenbederf». Werd ook als poeder gebruikt in Pulvis Antisepticus
- *Sienne-Bladeren*, - Sennabladeren, ingrediënt van het Electuarium lenitivum, gebruikt in lavementen
- *Follicula*, - Folliculi sennae, de vruchten van de senna; in het Westvlaams: senneschokken (peulen). Purgeermiddel.
- *Turkschen Aluyn*, - Vermoedelijk hetzelfde als Roomse aluin, licht roze-gekleurde aluin, gebruikt als bloedstelpend middel
- *Gomme Ammoniac*, - Ammoniakgomhars, veel gebruikt in pleisters bv. Emplastrum de Ammoniaco, Ammoniac-Pleisters «Is een verdeelende en zacht prikkelende pleister, waarom het verharde beurs- en eenige gewricht-gezwellen hersteld». Werd ook gebruikt in zalven, bv. Ung. Apostolorum en in cataplasma's bv. Cataplasma ex Bryonia.
- *Mastic*, - Mastikhars; komt voor in vele pleisters en in sommige zalven: Ung. Aureum, Ung. Nervinum, Ung. viride Reginae. In spiritus opgelost wordt dit

- de Spiritus Mastichinus of Mastik-Geest, «Bewaart de beenderen van het been-vlies ontbloot, voor beenbederf; en heelt een begonnen beenbederf».
- *Elemni*, - Elemi (of Elemni)-balsem, oliehoudend hars, gebruikt in zalven vooral bij winterhanden en -voeten: Ung. seu Balsamum Arcei, Empl. de Betonica.
 - *Galbanum*, - Moederhars, gebruikt in pleisters o.a. in Emplastrum Diachylon Compositum «Is een week- en teffens ryp-maakend Pleister. Ter dier oorzaake pleegt men het, om de etterwording te bevorderen, te bezigen».
 - *Benzoin*, - Benzoë-gomhars in zalven gebruikt bij winterhanden en -voeten: Ung. nervinum, Ung. pomatum. Benzoin Tinctuur «met water vermengd, is het een Cosmeticum, Blanket-middel».
 - *alderbeste Myrrhe*, - Myrrha-gomhars, werd in zeer veel pleisters gebruikt en ook in sommige zalven o.a. Ung. Apostolorum. In spiritus opgelost «heeft eene Verrotting wederstaande, zuiverende en wondheelende kracht; waarom zy in rottige zweeren en beenbederf dienstig is». Werd derhalve veel gebruikt in allerhande wondmiddelen, zoals Solutio Vulneraria «Is een heerlijk wondmiddel, welk naa het afneemen van eenig lid of der borst, ter heeling pleegt gebruikt te worden». Werd ook gebruikt in oordruppels.
 - *Opium*, - In regenwater opgelost wordt gebruikt «in kies- of tandpyn, men laate een Grein daar van in de holte lopen».
 - *Assa-Faetida*, - Duivelsdrek, gomhars, werd soms in pleisters gebruikt bv. in Emplastrum foetidum Minsichti (niet in de Pharmacopoeia Burgensis noch bij Plenck), een pleister tegen duivels en boze geesten (8).
 - *Hongarischen Antimonium*, - Spiesglaserts of stibniet, dat in Hongarije wordt gevonden. Met salpeter wordt hiermee Hepar Antimonii, Lever van Spiesglas gemaakt «Hieruit worden konstige baden en waschbaden bereid, die de huid-gebreken byzonder voordeelig zyn». Ook maakte men hiermee Butyrum Antimonii, Antimony-Boter «Is een scherpbytend vocht, waar mede men vereelte zweeren of pypzweeren, en venerische Vygwratten kan wegneemen».
 - *Wierook in Traenen*, - Olibanum of Thus in lacrimis, gomhars in brokjes. Werd in vele pleisters gebruikt, ook in menige zalf «om wonden en zweeren te heelen».
 - *Colophon*, - Vioolhars, spiegelhars. «De Spiegelharst tot Poeder gebragt, word by den Heelkundigen het drooge Digestief genoemd. Het word in wonden en op aangestokene beenderen gestrooid, om eene zachte ettering te bewerken». Werd ook in zalven en pleisters gebruikt o.a. in Emplastrum Diasulphuris, Zwavelpleister, «Word byzonder aangepreezen, om schrophuleuze en oude zweeren te heelen».
 - *Tamarinde*, - Tamarindepulp, gebruikt als laxans in lavementen zoals in Electuarium Lenitivum.

- *Terpentyn-Olie*, - «Deeze oli wordt in wonden der hersenen en zenuwen gepreezen; doch is te scherp en ontsteekend... Het is het zekerste bloedstelpend middel, indien het warm op de gekwetste slagader gelegd wordt».
- *Spik en waere Peter-Olie*, - Spijkolie, minderwaardige lavendelolie en echte *Oleum petrae* of *petroleum*. Beide oliën werden gebruikt in linimenten, ook in *Unguentum contra Pediculos* (luizenzalf).
- *blouwe Gal-Noten*, - Galnoten of galappels, excrescenties aan jonge loten en op de bladeren van eiken, veroorzaakt door de steek van de galwesp. Blauwe bevatten nog het insekt, uit de witte is het insekt uitgebroken. «Zy zyn t'zamentrekkende en komen onder verscheidene plaesters, zalven» (9)
- *Manna*, - Gekristalliseerd wondsap uit de manna-es, werd als zacht laxermiddel aangewend, voor zwangere vrouwen, kinderen en oude lieden.
- *Comyn-Zaed*, - Komijnzaad, carminatief. Is een ingrediënt van de «Vapor resolvens, Verdeelende Bewaaseming» «De waassem word door middel van een Trechter, gedurende een vierendeel uurs, naar het beledigde deel gericht. Word in den zwarten staar, zwaar gehoor en verstyving der gewrichten, door verdikt ledewater ontstaan, aangepreezen».
- *Carvi-Zaed*, - Karwijzaad, carminatief.
- *Bay-Noten ofte Baccar-Lauri*, - Komt evenals komijnzaad voor in de Vapor resolvens. In de Brugse farmakopee komt een *Emplastrum de Baccis Lauri* voor; Ung. nervinum en Ung. viride *Reginae* uit dezelfde farmakopee bevatten eveneens laurierkersen.
- *Herts-Hoorn*, - Schaafsel of schrapsel van het gewei van het hert, werd gebrand en tot poeder gewreven «Is een heerlyk samentrekkend Poeder, om het bloeden te stelpen, en zweeren uit te droogen».
- *Ireos-Florentin*, - Florentijns lis, wordt gebruikt in Ung. Regis Agrippae, Ung. pomatum en in het Unguentum pectorale uit de Brugse farmakopee, ook in Empl. de *Betonica* en in *Sparadrapum pro fontanellis*; ook in *Trochisci ad foetorem oris*, «Verbetert den stank des monds, en de scheurbuikige verslapping van 't tandvleesch».
- *Catapusiai*, - De zaden van *Cataputia*, waaruit de ricinusolie wordt geperst. Sterkwerkend purgerend langs boven en langs onder (*sursum et deorsum*).
- *witte Zeepe*,
- *Calissche-Brood*, - «Kalissiebrood» of «kalisiebrood», stok drop.
- *Scamoneum*, - Scammoniumhars, purgeermiddel.
- *China- en Galanga-Wortel*, - Kina en galegawortel; beide zijn koortswerend en werden in pestilientietijden veel gebruikt.
- *Sterk-Water*, - Vitriool tot geelwordens toe gecalcineerd en gedroogd, met evenveel salpeter gemengd en met half zoveel water, wordt overgedistilleerd, «Word

tot verscheide Winkelbereidingen vereischt, en zomwylen gebezigd, om het beenbederf te ontwortelen».

- *Coloquinten*, - Kolokwintappel, komt voor in «Speenaderen openende Zetpil».
 - *fynen en gemeynen Terpentyn*, - Fynen terpentyn was de «Veneetsche Terpentyn»; met kwik en reuzel vormde men er mede de «Kwik-zalf of Napelsche-zalf» «Is om de Venussmet, door middel van inwryving te geneezen». Komt ook voor in Unguentum Digestivum «Is een digereerend, rypmaakend middel, en hierom het meeste dienstig om wonden tot verettering te brengen».
 - *blouwen, witten en groene Vitriol*, - Koper-, zink- en ijzersulfaat. Vitrium album werd gebruikt in het Empl. diapalmae en het Empl. Sticticum uit de Brugse farmakopee. Blauwe vitriol komt voor in de Lapis divinus «Word gebruikt in oogwaters, om de ontsteeking der oogen te beteren. Komt ook in wond-waters, heelende zalven en Pleisters».
 - *Coriander-Zaed*, - Korianderzaad, carminatief, gebruikt in lavementen, in de formule Electuarium lenitivum.
 - *fynen Venetiaenschen Theriac*, - Triakel van Venetië, die als de beste stond aangeschreven.
 - *Storax Liquid*, - Balsem verkregen door uitpersen of koken van het hout van Liquidambar Orientalis. Komt voor in Ung. Pomatum, ook in Emplastrum Anglicanum «Is van een groot gebruik om wonden te vereenigen, en ontvellingen te bedekken. De schoone kunne bedient er zich van tot Blanketpleister».
 - *extra goeden witten en rooden Wyn-Azyn*, - «Daer zijn twee soorten van Azyn, eene roode die van rooden, en eene witte die van witten wyn gemaekt word» (10). Aan azijn werd een profylactische werking toegeschreven, vooral in tijden van pest en andere epidemieën.
 - *Cassia Fistola*, - Cassia fistula, pijpkassie. «Hy dryft zachtjes de galachtige vochten door den stoelgang af, en laet geen en indruk van hitte in het lichaem na» (11).
 - *Sarseparillae*, - Sarsaparillewortel, in decoct bij syfilis aangewend.
- eene partye alderbeste Liqueur-Wynen, roode Bourgogne-Wynen, alle in Flesschen, en meer. andere Goederen. De Cataloguen der Verkoopinge zyn te bekomen tot Oostende by d'Heer Cornelis Holm; tot Brugge by Martinus de Sloovere, Boek-Drukker; tot Ipren by d'Heer Lecluse, Vroed-Meester en Chirurgyn; tot Dixmuyde by d'heer Loovoet, Apotheker.*

Als besluit kunnen we zeggen, dat aan dergelijke annonces niet meer belang hoeft gehecht dan nodig. Deze annonce uit de Gazette van Gend is dan ook te zien als een medico-historisch curiosum. Behalve dat ze ons een inzicht geeft in de voorraad medicinale produkten die een chirurgijn in de 18e eeuw gebruikt, brengt ze ons wel voor 1777 de namen van W.J. David, chirurgijn en vroedmeester van Roeselare, Lecluse, vroedmeester en chirurgijn van Ieper en Loovoet, apoteker te Diksmuide.

REFERENTIES

1. Reglement vande Neeringe vande h.h. Cosmas en Damianus geseyt Collegium Medicum. Kortrijk 1683.
2. Leges & Decreta Magistratus Gandavensis, 1652, Art. XIX (in vertaling).
3. Ibid. Art. XXIII.
4. Joseph Jacob von Plenck (Wenen 1738-1807) schreef *Pharmacia Chirurgica*. Wenen 1775. Dit boek kende een groot succes en werd in verscheidene talen vertaald o.a. in het Nederlands: *Heelkundige Artseny-Winkel of Chirurgyns-Apotheek...* door J.J. Plenck. Uit het Latijn vertaald... door A. Schrage. Te Antwerpen, 1798.
5. L.J. Vandewiele, De «Uytvindinge van verscheijde medicamenten door mr Petrus Josephus Ghekiere tot Hooglede». *Farm. Tijdschr. Belg.*, 49 (1972), p. 328-336.
6. Met dank aan Dr. J. Huyghebaert, Zaffelare, die mij de tekst bezorgde.
7. L.L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*. Gent, 1892, p. 498 s.v. Kraakamandel.
8. D.W. Triller, *Dispensatorium Pharmaceuticum Universale sive Thesaurus Medicamentorum*. Leuven, 1781, p. 169.
9. N. Lemery, *Woordenbock of Algemeene Verhandeling der Enkele Droogeryen*. Rotterdam, 1743, p. 299.
10. N. Lemery, o.c., p. 7.
11. N. Lemery, o.c., p. 157.

Dr. L.J. Vandewiele
Goudenhandwegel 26
B-9120 Destelbergen

DE TITELPRENT VAN DE «AMSTERDAMSE APOTHEEK»

D.A. WITTOP KONING

In mijn bijdrage tot de bibliografie van de Amsterdamse farmacopee heb ik weinig aandacht besteed aan de titelprent van de Nederlandse vertaling, de 'Amsterdamse Apotheek'.¹

Van de eerste druk van 1682 kennen we slechts de titelprent, het boekje zelf is nog altijd onbekend. Van de tweede druk uit 1683 is bij Daems en Vandewiele de titelprent afgebeeld, waarop duidelijk is te zien dat het jaartal 1682 veranderd is in 1683, al wordt dit in de tekst niet vermeld.² Bij de derde en vierde uitgave van 1686 en 1690 vermelden de schrijvers niets over een titelprent, waarschijnlijk omdat deze ontbreekt bij de enige hun bekende exemplaren, die van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Alle volgende uitgaven zijn weer wel voorzien van een titelprent.

Bij aankoop van een exemplaar van de vierde druk anno 1690 bleek daarin wel degelijk een titelprent aanwezig te zijn. Hierop was het jaartal in de koperplaat gewijzigd van 1682 via 1683 in 1686. De uitgave van 1690 heeft dus dezelfde titelprent gehad als die van 1686, terwijl die op haar beurt teruggaat op die van 1683 en 1682. Alle vier uitgaven hebben dus dezelfde prent van dezelfde plaat. Zelfs voor de vijfde en zesde uitgave van 1698 en 1706 werd ze gebruikt, onder verandering van het jaartal. Het was kennelijk zonde de koperen plaat reeds weg te werpen terwijl de plaat nog niet versleten was, omdat het aantal afdrukken door de kleine oplagen zo klein was geweest. Eindelijk werd in 1714 een nieuwe plaat gegraveerd, waarbij het woord 'Amsterdamse' gewijzigd werd in 'Amsterdammer'.

LITERATUUR

¹ Wittop Koning DA. Bijdrage tot de bibliografie van de Amsterdamse Farmacopee. Pharm Weekbl 1981;116: 147-51.

² Daems WF, Vandewiele LJ. Noord- en Zuidnederlandse stedelijke Pharmacopeeën. Wortsel: Joppe, 1955.

Dr. D. A. Wittop Koning
Raphaëlstraat 22
1077 PV Amsterdam

GEANNOTEEERDE BLOEMLEZING UIT HET REGIMEN SANITATIS VAN DE SCHOOL VAN SALERNO*

L.J. VANDEWIELE

Het Regimen Sanitatis of Flos Medicinae, de schat der gezondheid of de bloem van de geneeskunde d.i. het puik, het beste van de geneeskunde, is een verzameling van korte spreuken, aforismen, wijsheid van de meesters van Salerno, bijeengebracht in de 13e eeuw door niemand minder dan de beroemde dokter-alchemist Arnaldus Bachuone, beter gekend als de Villanova, naar zijn geboortedorp Villanova nabij Valencia.

Iedereen die iets of wat van de geschiedenis der wetenschappen afweet kent het Regimen Sanitatis, maar wie heeft het gelezen? En toch loont het de moeite, het is nl. een verzameling van volkswijsheid, waarvan de lezing ver van dor is. Verscheidene van die levensregels doen ons versteld opkijken, sommige spreuken eruit leven nog steeds voort bij het volk.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat dit volksboek over dietetiek en gezondheidsvoorschriften ontelbare malen werd gedrukt: tussen 1474 en 1846 niet minder dan 240 maal. Kremers en Urdang spreken van meer dan 300 (1). Het aantal vertalingen en parafrasen is nog veel groter. Volksdichters, en hier denk ik op de eerste plaats aan Jacob Cats (2), hebben er gretig uit geput.

De tekst die ik als basis heb genomen, is de latijnse van de uitgave Venezia 1500, met kommentaar in het italiaans door Andrea Sinno (3).

Het boek Regimen Sanitatis wordt ingedeeld in 10 Hoofdstukken. Het Eerste Hoofdstuk handelt over de hygiëne, gezondheidsregels en voeding. Het is vooral in dit hoofdstuk, dat spreuken voorkomen, die werden overgeleverd onder het volk. In het pro-oemium of voorwoord worden enkele algemene gezondheidsregels beschreven:

Wil je gezond zijn, zet dan de zorgen aan de kant, weet dat zich kwaad maken een misdaad is, drink matig, eet weinig, sta op na eten want de middagslaap is te mijden, houd de urine nooit op en doe je anus geen geweld aan. Zo je dat alles doet zal je lang leven. Kun je geen geneesheer raadplegen, weet dat deze drie dingen uw geneesheer zijn: een vrolijke geest, rust en een matig dieet (4).

* Lezing gehouden op het Congres van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux, te Kortrijk op 12 en 13 mei 1984.

Wie geboren wordt weze voorbereid op sterven. De mens wordt geboren, weldra zal hij sterven, hij zal onder de aarde begraven worden, onder de voet vertrappeld worden en tot voedsel dienen voor de wormen.

We denken hierbij onwillekeurig aan het studentenlied:

Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus
Post delectam juventutem
Post molestam senectutem
Nos habebit humus

*Medicijn verlengt het leven, maar niet eeuwig
Wie zijn gezondheid verzorgt, waakt over zijn leven*

*De lucht moet zuiver zijn, luchtig en klaar
Niet besmet, noch riekend naar de stank der riolen*

Na de seizoenen en de maanden beschreven te hebben, met de gezondheidsregels toepasselijk op het seizoen of de maand, wordt gehandeld over de versterking van organen en ledematen. Zo voor de versterking van het brein:

*'s Morgens bij zonsopgang was uw handen een tijdlang met koud water,
Strek uw ledematen, kam uw haar, wrijf uw tanden;
Dat alles versterkt uw brein en ook de overige ledematen*

Aan het wassen van de handen wordt veel belang gehecht:
*Wil je gezond zijn was dikwijls uw handen
Het is gezond voor de ogen dikwijls uw handen te wassen.*

De mensen toen hadden geen notie van besmetting en toch wisten ze door ondervinding of door deductie, dat vuile handen slecht zijn voor de ogen en we weten dat blindheid destijds een ware volksgesel was.

Voor de vreugde des harten:
*Liederen maken de ziel blij, zo ook een schalkse vrouw
Koester al wat vrolijk is en zet elke twist aan de kant.*

Over de slaap:
*Zes uren slapen is genoeg voor oud en jong voor heer en knecht
De luiaard mag men zeven gunnen, op acht voorwaar heeft niemand recht.*
Ik herinner mij dat dit rijpje voorkwam in onze leesboek in de lagere school en dat we van onze schoolmeester voor eenmaal op onze leesboek mochten schrijven, we mochten zes uren veranderen in acht, zeven in negen en acht in tien.

Volgens Jacob Cats mocht men zeven uren slapen:

Ghy, neemt tot uw gerief een slaep van seven ueren
Maer laet uw bedde-rust voor al niet langer dueren
Wie seven ueren slaept, die heeft sijn volle maet
Het zy de jonckheyt rijst of datse neder gaet

Zo zien we dat de mensen mettertijd meer en meer slaap nodig hebben: in de 13e eeuw 6 uur, in de 17e 7 uur en in de 20e 8 uur. Het moet gezegd, dat het Regimen Sanitatis toch welwillend is voor zieken en oude mensen, die mogen wat langer slapen.

Het is beter 's nachts te slapen dan overdag; het diepst slaapt men 's morgens bij zons-opgang.

De slechtste houding voor het slapen is op de rug liggen. Begin op de rechter zijde en doe voort op de linker, maar nooit op de rug.

De middagslaap weze kort of niet (5)

Middagslaap verwekt koorts, luiheid, hoofdpijn en snot

Deze vier kwalen spruiten voort uit de middagslaap.

Toch is een korte slaap, met het hoofd recht, toegelaten in de maanden waar geen R in voorkomt (mei - juni - juli - augustus); in de maanden met een R maakt de middagslaap de mens ziek. Daarna volgt het kapittel De tempore coëundi, over de tijd van de bijslaap:

Liefde bedrijven met mate verlengt het leven.

Liefde bedrijven gedurende de lente doet verkwikken, de winter is eveneens een geschikte tijd, maar wil je gezond zijn, bedrijf liefde in de herfst.

Het is u misschien ook opgevallen, dat over de zomer niet gesproken wordt. Dat laat veronderstellen, dat het in de zomer in die warme streken, beter was in de schaduw te luieren. Dat was ook de overtuiging van Johan van Beverwijck, in zijn Schat der Gesontheydt (6):

Maer hoe het gae, of wieje zijt
De Somer is de quaetste tijt;
Maeckt dan u leden niet gemeen,
Maer leeft gerust, en slaept alleen.

Het volgend kapittel handelt over de stoelgang, de flatulentie en het water lozen. Hieruit halen we het volgende aan:

Non cesses mingens, si Rex processerit iens.

Onderbreek nooit het wateren, zelfs al moest de koning voorbijgaan.

Naar oud gebruik laat bij het wateren winden zonder schaamte

Dit is zeer heilzaam voor de lendenen.

Over het gebruik van baden :

Wil je de ziekten vermijden en gezond leven

Dan moet je volgende voorschriften volgen en aan anderen leren :

Drink nooit na het bad, nuchter of na het slapen

Ga nooit op stap blootshoofd als het koud is

Ook niet in de zon, want dat is schadelijk.

Baden na eten doet verdikken, vóór eten vermageren.

Het laatste kapittel van het eerste hoofdstuk handelt over de voeding; enkele af-ris-men :

Avicenna heeft geleerd: wie de hoeveelheid voedsel vermeerdert kweekt vlees aan.

Dat kon men nu ook zonder Avicenna weten!

Drink niet zonder dorst en eet niet zonder honger

Dorst en matige honger zijn goede medikamenten

Een korte lichte maaltijd is zelden onaangenaam

Een zware schaad, zo leert de geneeskunde, het is klaar

Een zware maaltijd is voor de maag een zware straf

Wil je gezond zijn, eet met mondjesmaat (7)

Na eten sta recht of loop een duizendtal passen

Voor een goede digestie drink goede wijn

Onder het eten moet men dikwijls maar bij beetjes drinken

Drink niet tussen de gerechten in, dan word je minder ziek

Wijn wordt door de mensen gedronken

Het water is voor de andere levende wezens (8)

Water drinken is nooit goed voor de menselijke borst

Iedere mens wenst eerst de goede wijn, daarna de mindere, zoals de H. Schrift ons leert

Hier wordt duidelijk allusie gemaakt op de bruiloft van Kana.

Wil je perfect zijn, wil je leven zo het hoort,

Leer weinig te drinken en hou je ver van Venus.

Heb je een kater van 's avonds tevoor wijn te drinken, drink deze wijn 's morgens opnieuw en het zal een medicijn zijn
Of zoals men wel eens zegt: guérir le mal par le mal!

Goede wijn maakt goed humeur

Wijn wordt gekeurd door de geur, de smaak, de glans en de kleur
Die «glans» komt sympatiek voor!

Schuimwijn is slecht, zo hij niet uitgebruist is

Goede wijn maakt de ouderling in zijn hart jeugdig
Slechte wijn maakt de jonge mens seniel (9)

Men zegt wel eens: le vin c'est le lait du vieillard, maar we moeten er voortaan bijvoegen: le bon vin!

Niemand zal last hebben van zeeziekte, die vooraf zeewater met wijn gemengd zal gedronken hebben.

Bier mag niet zuur zijn maar klaar, bereid met gezonde granen en genoeg belegen; van dergelijk bier wordt de maag niet overlast.

Hier volgen dan 4 verzen over koffie, waarin gezegd wordt dat koffie het slapen verhindert en bevordert, dat hij de hoofdpijn en de maagdampen wegneemt, dat hij diuretisch is en emmenagoog en dat men alleen uitgelezene, gezonde en middelmatig gerooste koffie mag gebruiken. Dit alles is niet zo wonderlijk, maar wat wel doet opkijken is het feit dat hier in Salerno in de 12e eeuw de koffie reeds bekend is. Het wordt algemeen aangenomen, dat koffie originair is uit Abessinië, dat het gebruik van koffie een verspreiding kende in de 16e eeuw. En hier duikt koffie op in een schrift uit de 12e eeuw, midden allerlei doodgewone dranken. We moeten dus ons idee over de geschiedenis van de koffie wel enigszins herzien.

Varkensvlees zonder wijn is slechter dan schapevlees, maar met wijn is het eten ervan een medicijn.

Vis leidt naar Venus, zoals al wat zout is, dat komt omdat naar men zegt Venus uit de zee geboren is.

Na een zacht ei neem een teug, na een hardgekookt ei drink tweemaal, dat is gezond.

En dan volgt nu een heel kapittel over de kaas. Reeds in een vorig artikel stond te lezen:

REGIMEN SA-

NITATIS CVM EXPOSITIONE MAGI,
STRI ARNALDI DEVILLA NO-
VA CATHELLANO NOVI,
TER IMPRESSVS.

Riproduzione xilografica del frontespizio del "Regimen
Sanitatis" pubblicato da Arnaldo di Villanova
(Venezia 1500)

Jonge kaas voedt en doet verdikken. Vlees is voordelig voor de jeugd, vis voor de ouderling.

Hier nu staat zeer mooi geformuleerd:

Caseus ille sanus

Quem dat avara manus

In vertaling: Deze kaas is gezond, die een gierige hand geeft, met andere woorden: men mag kaas eten maar matig. Jacob Cats zei het also:

De kaes die doet de maege goet

Maer eetse niet in overvloed

Kaas bij het begin van de maaltijd is voedsel

Na de maaltijd is hij een medicijn (10)

Dan volgen twee verzen over de kaas, die op zich zelf een meesterstuk zijn:

Non Argus largus, non Metusalem Magdalena

Non Petrus Lazarus, caseus iste bonus.

Goede kaas moet vol zijn (largus), zonder ogen (geen Argus dus, de honderdogige), niet oud (zoals Methusalem die 969 jaar oud werd), maar zacht en zalverig (zoals Magdalena), niet hard (zoals Petrus; de steenrots), maar mager (doodarm zoals Lazarus).

Jacob Cats had ongetwijfeld deze verzen voor ogen waar hij schreef:

Neemt blinde kaes en siende broot

Dan hebje kost voor hongersnoot

Het laatste deel van het eerste hoofdstuk handelt over groenten en vruchten.

Hieraan ontleen wij volgende aforismen:

Al wat groen is in de lente is gezond

Na vis eet een noot, na vlees eet kaas

Neem drank na peren, na appels ga naar de W.C. (11)

Het tweede hoofdstuk handelt over de Materia Medica

Over de uitwerkingen van medicijnen en over de krachten van de enkelvoudige geneesmiddelen; er worden 94 simplicia besproken, waaronder de salie, beschreven in verzen die overbekend zijn en heel vaak worden geciteerd:

Cur moriatur homo cui salvia crescit in horto?

Van wat zou een mens kunnen sterven, die salie in zijn tuin heeft staan?

Maar de auteur verschiet zelf van zijn stoute bewering en bindt enigszins in:

Contra vim mortis non est medicamen in hortis

Tegen de kracht van de dood, wast geen kruid in de tuin

Fructus matum septēbri sunt valituri.
 Et pira cum uino pūis cū lacte caprimo.
 Quāq; diuina tibi potio fertur amica.
 Tunc ueniam pandas species cum semine mandas.

De auteur noemt *salie salvia salvatrix, de redder..... de vertrooster van de natuur. Salie maakt het hoofd gezond en maakt van u een Adrianus.*

Hier wordt allusie gemaakt op de Romeinse Keizer Publius Aelius Adrianus (117-138), die naar het schijnt een man met een hoog I.Q. is geweest.

Volgen dan een honderdtal samengestelde medikamenten, die ons vertrouwd voorkomen, omdat zij, op een achttal samenstellingen na (12), allemaal terug te vinden zijn in het Antidotarium Nicolai. Dat is vanzelfsprekend niet te verwonderen daar we weten, dat het Antidotarium Nicolai evenals het Regimen Sanitatis uit de school van Salerno afkomstig is.

Het tweede deel wordt besloten met een speels overzicht van de maten en gewichten. In verband met de gewichten wordt gezegd:

Je zal nooit bedrogen uitkomen, als je je houdt aan de gebruiken (13)

Het Derde Hoofdstuk, dat handelt over de anatomie, is zeer summier.

Het Vierde Hoofdstuk gaat over de fysiologie of leer der normale levensverschijnselen. Vanzelfsprekend volgt de school van Salerno helemaal de leer van Hippokrates, Aristoteles en Galenos: de 4 humores (gal, bloed, slijm en zwarte gal), de temperamenten (cholericus, sanguineus, phlegmaticus en melancholicus) en de stoicheia (droog, vochtig, koud en warm). Wat opvalt is de erkenning dat de mens, wat de perfectie van de zintuigen betreft, voor sommige dieren moet onderdoen: zo overtreft de gier ons met de reuk, de lynx met het zicht, de aap in de smaak, de wolf in het gehoor en de spin in de tastzin. Enige verzen verder in de tekst worden de aap en de spin onttroond want: *in smaak en tastgevoel heeft de mens de overhand.* Hieruit blijkt eens te meer, dat verscheidene meesters aan het boek hebben meegewerkt en we weten: zoveel hoofden, zoveel zinnen.

Het Vijfde Hoofdstuk behandelt de etiologie of de leer van de oorzaken der ziekten. Vooreerst wordt uitgebreid aandacht besteed aan de sterrebeelden, want naargelang het sterrebeeld waaronder men geboren is en volgens de stand der sterren op het ogenblik, is men min of meer vatbaar voor bepaalde ziekten, zijn bepaalde geneeswijzen gunstig of ongunstig, bepaalde handelingen voordelig of nadelig. Ook volgens het temperament is men in meerdere of mindere mate vatbaar voor ziekten. De voeding speelt hierbij een grote rol:

Voor gezonden zijn wijn, groenten, festijnen en venus nuttig

Voor zieken zijn deze zaken slecht voor de hersenen en de ogen.

In detail treden zou ons te ver voeren, maar veel interessante beschouwingen doen de lezer versted opkijken!

Het Zesde Hoofdstuk heeft het over de semiologie of de leer van de afzonderlijke ziekteverschijnselen.

Veel aandacht wordt besteed aan de tekenen des doods. Het was inderdaad zo, dat zowel in de antieke als in de klassieke en scholastieke geneeskunde het voor een

geneesheer een must was de dood of de genezing van een patiënt te kunnen voorspellen. Zulks was een bewijs van beroepsbekwaamheid (14). Hier worden zelfs 3 verschillende lezingen gegeven en daarna nog een vierde en een vijfde over de tekenen van een zekere dood. Ook wordt veel aandacht besteed aan het piskijken en de interpretatie; men kan er zelfs vóór de geboorte het geslacht van de vrucht uit bekenen... Niets nieuws onder de zon!

Het Zevende Hoofdstuk gaat over de pathologie of ziektenleer.

De geneeskunst moet het meest aandacht besteden aan die zaken waar dat het meest nodig is, te weten: *de lucht, het voedsel, de rust, genegenheid, vreugde en de slaap. Overdaad schaadt, matigheid baat.*

Het Achtste Hoofdstuk heeft het over de therapeutiek of de leer van de behandeling der ziekten.

Daarin komt een interessant voorschrift voor, over wat moet gedaan en gelaten worden in tijden van pest. We zien hierin dat, alhoewel men nog geen notie had van de verbreiding van de ziekte, men toch allerlei hygiënische voorzorgsmaatregelen in acht nam.

Vermijd de coitus, de zieken, de baden, de vruchten

Uw eten weze rein en wijn uw drank (15)

Als je eet voeg steeds azijn toe aan het eten

Maar pas op dat azijn niet uw ogen raakt, want dat is schadelijk.

Dit doet ons de oorsprong kennen van de vinaigre de toilette, als een antipestmiddel; aan azijn werden profylaktische eigenschappen toegeschreven.

Verder treffen we hier ook nog een uitgebreid traktaat over bloedlaten aan. De effecten van het bloedlaten worden aldus beschreven:

Bloedlaten verblijdt wie droef is, kalmeert wie woedend is

En maakt dat de geliefden niet onnozel zouden doen (16)

Ten slotte volgen dan nog traktaten over het ventoesenzetten, het baden, het klisteren, suppositoria en cauterisatie.

Het Negende Hoofdstuk behandelt de nosologie, de wetenschap der klassifikatie van ziekten.

Hierin wordt aandacht besteed aan de koortsen, convulsieve ziekten, rheuma, lepra, wonden, de ziekten van de verschillende organen enz.

Het Tiende en laatste Hoofdstuk wordt geheten De Arte, over de geneeskunst.

Eerst wordt de geneesheer geroemd:

Het verstand en de kunde van de arts genezen, niet de woorden van de sofist

De eerste helpt de zieke te been met kuren, de andere schaadt met woorden

De zieke belooft zijn dokter de hele wereld

Maar eenmaal genezen is de dokter gauw vergeten

*Daarom moet de dokter onmiddellijk zijn geld of een pand eisen
Een betrouwbaar pand bewaart een oude vriendschap
Want zo je dit nadien vraagt, zal je al vragend een vijand krijgen*
Dit doet onwillekeurig denken aan de klacht van de apotheker in de rebus uit de 50
Deviezen en Charades door F. Schenkman en J.W.A. Hilverdink:
'k Bestrijd gestaag de dood met poeder pil en drankje
Maar is men eens gezond dan zegt geen sterfling: 'k dankje (17)

*Een goedkope medicijn helpt gewoonlijk
Maar zo je ze gratis geeft brengt ze geen baat
Daarom geven wij aan de artszen deze heilzame raad:
ut dicatur: da, da: dum profert languidus: ah! ah!
(zeg: geef, geef, terwijl de zieke nog klagend is)*
Toch wordt hier ook gewaarschuwd tegen overdreven winstbejaag, zoals de idiote
leek doet die zich geneesheer waant: de jood, de monnik, de toneelspeler, de barbier,
de waarzegster, de alchemist, de zeepsmeerder, de badhuishouder, de valse oog-
meester:
want als winst gezocht wordt gaat de kunst verloren.
De arts wordt aangeraden zich smaakvol te kleden, een schitterende ring te dragen
en zich een deugdelijk paard aan te schaffen:
want aan een arme dokter geeft men armtierige geschenken.
Het gehele werk eindigt met een epiloog en een expliciet:
Hier eindigt het traktaat dat De Bloeme van de Geneeskunde heet.
De auteur is Hem dankbaar met wiens hulp het is voleind.
Moge hem een verhevene plaats in de hemel voorbereid worden
Moge hij aan de zijde van Kristus met alle heiligen verheven staan.
Amen

Dit was een bloemlezing uit het Regimen Sanitatis; er staat nog veel veel meer
interessante zaken in; we moesten ons beperken; komt daarbij dat sommige ekstrak-
ten niet geschikt zijn om in een voornaam gezelschap voor te lezen. Het zou prachtig
zijn mocht iemand de moed opbrengen dit zo interessante werk integraal in het
Nederlands te vertalen en voor iedereen toegankelijk te maken.
Er zijn echter een paar maars bij: vooreerst is een tekstkeuze noodzakelijk, niet alle
Latijnse uitgaven zijn identisch. Er bestaan vertalingen in andere talen, deze kunnen
soms nuttig zijn maar zijn geen evangelie; men moet zelf kunnen onderscheid maken
en oordelen. De teksten moeten zeker kritisch bekeken en onderling vergeleken
worden.

Nu stelt zich nog de vraag of het Regimen Sanitatis ooit integraal in het Nederlands
werd vertaald. Dr. P. Boeynaems beweert dat er verscheidene vertalingen in het

Nederlands bestaan (18); Dr. R. Jansen-Sieben, hierover geraadpleegd, meent dat er gene bestaan: «Ik ken geen echte Nederlandse tekst van het Regimen Sanitatis. Wel zijn er een aantal handschriften en drukken (van vóór 1600) waarin gezondheidsvoorschriften voorkomen, als aparte tekst en de invloed van Salerno daarop is duidelijk...» (19). Hier ook weer zal de waarheid in het midden liggen; *verscheidene* vertalingen zijn er waarschijnlijk niet maar zeker is dat er toch één geweest is n.l. *Schoola Salernitana, Bestaende in Regelen tot Behoudenis der gesontheit* t'Amsterdam 1658, waarvan een «tweeden druk, van veel fouten verbeterd» eveneens t'Amsterdam gedrukt in hetzelfde jaar, maar door een andere drukker (20). Het gaat hier om een vertaling in burleske verzen en waar aan het kommentaar de meeste zorg werd besteed.

Mocht iemand zich wagen aan de vertaling in het Nederlands, samen met een kritische studie over het Regimen Sanitatis in zijn verschillende uitgaven, dan zijn mijns inziens elementen in voldoende hoeveelheid aanwezig om er een thesis van te maken.

Maar ook al komt er niemand opdagen om dit werk te voleinden, moge deze bloemlezing u voldoening geschonken hebben en een klaarder inzicht in het Regimen Sanitatis van de Salernitaanse School. Ik zou dan ook willen eindigen met het aanhalen, onder de nodige reserve natuurlijk, van de woorden van Antonius Musa Brasavolus, in een uitgave van 1573: Dit boek is zeer nuttig voor al wie het lezen maar nuttiger is het voor hen die de voorschriften eruit onderhouden (21).

En dit sluit aan bij wat Prof. Bosman in haar onlangs verschenen boek schreef: «Onze voorouders kwamen wat betreft raadgevingen voor een goede gezondheid niets te kort, en veel ervan is in onze tijd nog actueel» (22).

REFERENTIES

1. E. Kremers and G. Urdang, *History of Pharmacy*. Philadelphia-London, Montreal, 1940, reprinted 1946, p. 30.
2. Middelen dienende tot bewaringe van de gesontheit genomen uyt de grotregels der Hooge Schole van Salerne, in: *Tachtigh-jarige Bedenkingen. Al de werken van Jacob Cats Met eene Levensbeschryving van den Dichter. Oorspronkelijke spelling*. Schiedam, H. & M. Roelants, s.d., p. 784.
3. *Regimen Sanitatis. Flos medicinae Scholae Salerni*. Traduzione e note di Andrea Sinno. Salerno, 1946.
4. *Haec tria: mens laeta, requies, moderata dieta.*

5. Sit brevis aut nullus somnus tibi meridianus
Jacob Cats zegt het zo:
Na veel spijs en groote droncken
Gaet terstont niet leggen roncken
6. Johan van Beverwyck, Schat der gesontheydt. 3e druk met veersen verciert door Jacob Cats. Dordrecht, 1640 en verlucht met koperen platen van De Pas, p. 740.
7. Si fore vis sanus
Sit tibi parca manus
8. Vina bibant homines
Animantia cetera fontes
9. Vinum subtile facit in sene cor juvenile
Sed vinum vile reddit juvenile senile
10. Caseus ante cibum cibus est, post medicinam.
11. Post pyra da potum, post pomum vade cacatum.
Jacob Cats zegt het zo: Eet j'een peere drinckt
Eet j'een appel springht
12. Anthera, Esula, Compositio hydromellis, De melle, Oxy mel squilliticum, Oxy laxativum, Succus rosarum en Zuccarum rosatum.
13. Non eris illulus, si tenes quot tenet usus.
14. De meeste oude geneeskundige schriften wijden hier een hoofdstuk aan, zie: L.J. Vandewiele, Dit siin .24. tekene der doot die Ypocras met hem dede graven. Een Mln. Traktaat uit de XlVe eeuw. Biologisch Jaarboek Dodonaea, 32 (1960), pp. 393-401.--- Id., Dit siin tekene der men den veygen mede kent. Pharm. Tijdschr. Belg., 41 (1964), pp. 79-80.
15. Water moest gemeden worden wegens besmetting.
16. amantes ne sint amentes.
17. Afgebeeld in: H.A. Bosman-Jelgersma, Poeders, Pillen en Patiënten. Amsterdam, 1983, p. 10.
18. P. Boeynaems, Der Einfluss Salernos auf die Niederlande vor der Gründung der Universität Löwen. Medizin im mittelalterlichen Abendland. Darmstadt, 1982, p. 189: «Noch viel später... sollte das Regimen sanitatis zahlreiche Nachdrucke und niederländische Übersetzungen erleben».
19. Brief van 2 januari 1984.
20. Schoola Salernitana, Bestaende in Regelen tot Behoudenis der Gesontheydt; Eertyds in 't Latijn beschreven van de Hoog-geleerde Doctoren der Salernitaanse Schole tot gherief van den Koningh van Engelandt, en nu met seer profijtelicke uyt-leggingen van andere geleerde Mannen verrijckt. Vertaalt door J.C. t' Amsterdam by Corn. Jansz 1658. - Den tweeden druk, van veel fouten verbeterd. t' Amsterdam, By Jan Hendriksz. Boekverkooper/op de Rouaansche Kay, 1658.
21. De conservanda bona valetudine, opusculum scholae Salernitanae... novissime recognitis & auctis per Joannem Curionem. Venetiis, 1573.
22. H.A. Bosman-Jelgersma, o.c., p. 68.

Dr. L.J. Vandewiele
Goudenhandwegel 26
B-9120 Destelbergen

HET SCYTHISCHE LAM

DR. G.T. HANEVELD

Inleiding

Als haemostyptica werden in het verleden de meest uiteenlopende middelen toegepast. Zo noemde Antyllos (geciteerd naar Hovorka en Kronfeld) bloedstelpende middelen als galappels, acaciasap en verpulverd koperoxyde en Plinius de as van paardemest en verpulverde eierschalen. Men treft ook beproefde volksgeneesmiddelen aan als spinnewebben, schimmels, eikenzwam, turf en mos, de tot poeder gewreven 'mummia', de haren van een haas, zoals Lanfranc nog adviseerde, gedroogde bovisten en tenslotte het hoogst curieuze stypticum 'hersenmos', een schimmelgroei die intracranieel in vergane hersens kan ontstaan. Kapok en watten werden ook gebruikt (Schwencke, 1755; v. Brunn, 1935; Elliott, 1964; Steudel, z.j.).

In het jaar 1837 ontving de in Amsterdam aan de Keizersgracht practiserende arts Dr. Jan Adriaan Kool (24 Jan. 1794 - 6 Nov. 1880), die zijn wetenschappelijke sporen reeds verdiend had met een publicatie 'Iets over de aziatische cholera te Parijs' (1832), een monster van een merkwaardig Oost-Indisch kruid dat volgens de inboorlingen bijzonder goede bloedstelpende eigenschappen zou bezitten. De maleise naam luidde: Penghawar djambi.

Na een diepgaande onderzoek vond Kool een gekleurde gravure van dit kruid in Elisabeth Blackwell's 'Herbarium'(1757) van de hand van de Neurenburgse hofschilder Nicolaus Friederich Eisenberger.De beschrijving luidde:

'This is a light-brown coloured moss growing on the roots of a fern tree.It is considered to be very effective in all kinds of haemorrhages and other fluxes.Its staunches bleeding wounds".

Het Herbarium memoreerde nog een aantal andere namen: l'agneau scythique,agnus scythicus Boramez,frutex tartaricus, Planta animal.Tegenwoordig staat zij wetenschappelijk bekend als Cibotium barometz.

Het scythische lam - dier of plant?

Dit scythische lam is eeuwenlang als een legendarisch plantaardig dier beschouwd.De oudste beschrijving is wellicht te vinden in de Talmoed waar Rabbi Jochanan verhaalt over een plantaardig dier dat de vorm heeft van een lam,maar dat met een steel,net zoals een kalebas, vastzit aan de grond.Even merkwaardig is het verhaal in die literaire vervalsing,de 'Voiage of Sir John Maundeville' uit het midden van de veertiende eeuw.Hierin beschrijft die Britse 'Odysseus' zijn reis naar het land Caldilhe,waar meloenachtige vruchten groeien met een dier erin dat 'in Flesche,in Bon and Blode,as though

it were a lytylle Lomb with outen Wolle'.De vermoedelijke auteur,de Franse arts Jean de Bourgogne,heeft,naast fantasie kennelijk ook geput uit bestaande verhalen.Een soortgelijke beschrijving gaf de engelse filosoof en staatsman Francis Bacon(1561-1626) in zijn posthuum gepubliceerde 'Sylva sylvarum or a natural history'(London,1627).Hij vermeldde daarin:

'There is a fabulous narration that in the northern countries there should be an herb that groweth in the likeness of a lamb,and feedeth upon the grass,in such sort as it will bare the grass round about' .

Volgens de 16e eeuwse italiaanse wiskundige en arts Geromino Cardano(1501-1576) was de juiste naam van dit Borametz.Borametz is het oude russische woord voor lam.In modern russisch betekent 'baran' schaap;'baranek' is een verkleinwoord. Het bijvoegelijke naamwoord 'scythisch' is onjuist daar zij niet voorkomt ten noorden van de Zwarte Zee.

Bacon,maar ook zijn voorganger Scaliger(1484-1558) en de franse krijgsman-dichter Guillaume de Saluste de Bertas(1544-1590) waren ervan overtuigd dat het Scythische Lam inderdaad een diersoort was,zij het een uitermate curieuze:

"They look like lambs,save that for foote,within the ground they fixe a living roote"

De bekende zwitserse hoogleraar in de anatomie en botanie Johann Bauhin(1550-1624) gaf in zijn 'Historia plantarum universalis nova'(1650) een beschrijving waarbij echter ook de bloedstelpende eigenschappen werden gememoreerd. Een van de eerste illustraties vindt men, zij het verborgen, op het titelblad van John Parkinson's(1567- 1650) 'Paradisi in Sole Paradisus Terrestris'(1629). Zij toont in het midden van het blad het wonderdier, een lam via een steel geworteld aan de grond. Bacon zowel als Scaliger en Bauhin waren ervan overtuigd dat dit 'lam' uit een soort meloenzaadje zou ontstaan; vandaar de benaming 'frutex tartaricus of fructus animus'. De bekende duitse arts en reiziger Engelbert Kaempfer (1651-1716) wijdde in zijn 'Amoenitatum exoticarum'(1712) een linguistische verhandeling aan de Agnus Scythicus die hij op zijn reizen in Perzië vergeefs had gezocht, maar die naar zijn mening de huid van een nog ongeboren lam zou zijn, dat uit het moederdier was weggenomen. In een in 1725 verschenen 'Dissertiuncula de Agno Vegetabili Scythico, Borametz vulgo dicto', geschreven door de Danziger arts Johann Philipp Breyn(1680-1764) werd de overtuiging uitgesproken dat Agnus Vegetabilis in werkelijkheid de wortel van een varen zou zijn. Maar, zo spoorde de auteur zijn lezers aan, daar moest men dan wel naar zoeken.

De eerste Europeaan die de gelegenheid had het Scythische Lam te observeren in de natuur was de portugese ontdekkingsreiziger Joannis de Loureiro. In zijn 'Flora cochinosensis' (1790) vermeldt hij zeer apert dat, hoewel er veel gelijkenis bestaat met de haren van een pasgeboren lam, het in werkelijkheid gaat om de goudglanzende haren rond de wortels van een tropische varensoort.

De Loureiro noemde ook de medische toepassing als adstringens en haemostypticum en hij prees haar werkzaamheid bij de behandeling van gonorrhoe.

De onderzoeken van Dr. Kool

Toen Kool zijn monster Penghawar djambi uit Oost-Indië ontving begon hij een hele reeks van experimenten.

Eerst werden de haren mikroskopisch onderzocht en probeerde hij waterige en alcoholische extracten te maken. In dit laatste slaagde hij niet. Daarna werden de bloedstelpende eigenschappen onderzocht. Eerst werden bloedzuigers geapplianceerd en na verwijdering ervan werd een compres van Penghawar djambi op de bloedende wond gelegd. Binnen enkele minuten was de haemorrhagie tot staan gebracht. Er waren geen tekenen van irritatie of ontsteking. Dat ook grotere bloedingen voortreffelijk gestelpt konden worden, toonde Kool aan toen hij bij een gezond zesjarig paard een ader opende in de hals. Nadat ongeveer zes onzen bloed waren weggelopen, werd een compres van Panghawar

djambi onder zachte vingerdruk op de bloedende wond gelegd en zo vastgehouden. Na drie minuten was het bloeden opgehouden.

Kool testte zijn Penghawar djambi ook op een 28-jarige ongehuwde vrouw die klachten over langdurige en heftige menstruatiesbloedingen had. Gedurende meer dan twee jaar menstrueerde zij twee tot drie weken achtereen. Kool schreef haar een decoct van Penghawar djambi voor: elk uur een theelepel, twee dagen lang. Dit hielp echter niet. Pas toen hij een sterker geconcentreerd decoct kon maken, ontstond er een spoedig en algeheel herstel.

Deze resultaten werden neergelegd in een publicatie, getiteld 'Onderzoek van de Penghawar jambie (Amsterdam, 1839). Het gevolg was dat de Nederlandse Handelmaatschappij begon de varenharen uit het toenmalige Nederlands Indië te importeren. In 1851 werd voor *Agnus Scythicum* oftewel Penghawar djambi een plaats ingeruimd in de Nederlandse Pharmacopeia: .. 'Laudatur ejus vis adstringens. Chymica composito ignata est'.

In diverse Flora's (Backer en Posthumus, 1939), verhandelingen over plantaardige geneesmiddelen en nuttige planten van Nederlands Indië (Oudemans, 1880; Vorderman, 1894; Tschirch, 1912; Heyne, 1927) zijn beschrijvingen over Penghawar djambi alias *Cibotium barometz* te vinden.

Toepassingen in de medische praktijk

Zowel in binnen- als buitenland begon men in de tweede helft van de negentiende eeuw meer belangstelling te tonen voor het goudharige haemostypticum. Kool's boek werd pas in 1855 - dus vijftien jaar na de eerste publicatie - door de oogarts De Leuw uit Gräfräth, zeer gunstig gerecenseerd. De antwerpse geneesheer Broeckx echter was weinig enthousiast. Bij patiënten met bloedopgeven ten gevolge van tuberculose(11x), bloedbraken(2x), bij bloedingen ten gevolge van scorbut(3x), idiopathische menorrhagie(2x) en een geval van de ziekte van Werlhof(1x) zag hij geen resultaten, maar hij had dan ook uitsluitend Penghawar djambi als alcoholisch- aetherische extracten toegediend. Bij uitwendige bloedingen had hij nog geen gelegenheid gehad Penghawar djambi toe te passen. Betere resultaten verkreeg een zekere dokter Winke uit Leningrad, die de haemostyptische eigenschappen van Penghawar djambi vergeleek met die van een zwam en een spons. Kwam een bloedstolling spontaan na 20 minuten tot stand, dan duurde deze $10\frac{1}{2}$ minuten wanneer er een zwam aan was toegevoegd, 9 minuten bij de toepassing van een spons, maar slechts 2 minuten met de Penghawar djambi.

In Duitsland was dit nieuwe bloedstelpende middel nog weinig ingeburgerd, zoals de duitse apotheker Prollius

constateerde. Volgens hem waren 'Palea Cibotii' een snel en zeker werkend middel.

In de chirurgische kliniek van professor Mikulicz (1850-1905) werd het stypticum ook ingevoerd en met veel succes.

De duitse verbandstoffenfabrikant Hartmann in Heidenheim ging er tenslotte toe over een mengsel van watten met de varenharen in de handel te brengen onder de naam van "Penghawar Watte". Onderzoekers in Duitsland en Frankrijk kwamen tot eenstemmig gunstige resultaten, zodat men concludeerde dat Penghawar djambi wegens haar haemostyptische eigenschappen een plaats verdiende in elke verbandtas en huisapotheek. Vooral in de keel-, neus- en oorheelkundige afdelingen voldeden, eventueel met jodoform antiseptisch gemaakte Penghawar tampons zeer goed (Noltgenius, 1890)

De vraag bleef echter waarop dit bloedstelpende effect berustte. Volgens sommigen zou het middel vocht onttrekken aan het bloed; volgens anderen was het de capillaire activiteit van de dunne vezels, weer anderen zagen de bloedstelping als een gevolg van het zwellen van de haren. Noltgenius meende dat de veerkracht van de varenharen de belangrijkste mechanische factor was, waardoor bloedende vaatjes zouden worden dichtgedrukt.

Uit de chemische samenstelling - plantenzuren, humuszuur, electronegatieve harsen, kleur- en looistoffen en kamferolie (Tschirch, 1912; List en Hörhammer, 1973) - kon men geen argumenten ontleenen die de werkzaamheid van Penghawar djambi zou moeten verklaren. Toch zijn de vezels werkzaam zoals de Utrechtse haematoloog Prof. dr. Sixma onlangs kon aantonen op een monster. De haren van Penghawar djambi hadden een duidelijke aggregerende invloed op menselijke thrombocyten.

Een terugval in de toepassing van Penghawar djambi

Indien de haemostyptische eigenschappen van het Scythische Lam zowel theoretisch als in de praktijk zijn bewezen, waarom is zij dan van het westerse medische toneel verdwenen? Eén verklaring zou kunnen zijn, dat tetanussporen werden aangetroffen in de ruwe haren. Over authentieke gevallen van tetanus na het gebruik van Penghawarcompressen is echter niets bekend.

De belangrijkste oorzaak voor het verdwijnen is zonder twijfel de schaarste van de varenplant geweest. In 1890 bijvoorbeeld slaagde een Indonesische firma er zelfs niet in een hoeveelheid van 50 kilogram bij elkaar te krijgen. En bij zo'n gering aanbod, verdwijnt dan ook de vraag (Heyne, 1927).

The Small Golden Chicken

In het Verre Oosten, in China en Indo-China is de varen nog steeds een geliefd medicijn (Roi, 1955; Holttum, 1963).

Op de markten wordt de varen verkocht als 'The Small Golden Chicken'. De koper krijgt daarbij nog een beschrijving aangeboden.

Dr. Hennipman uit het Rijksherbarium te Leiden liet de tekst van een dergelijk pamflet afkomstig uit Bangkok vertalen uit het Chinees en uit het Thai.

De chinese tekst luidde:

Het Kleine Gouden Kuiken

U bent thans zeer gelukkig. De plant is zeer mooi en geschikt voor decoratie; zij brengt u ook geluk en geld. Als u haar kan horen groeien, bent u vooral gelukkig; zij houdt ook de duivels weg.

Zij heeft ook een geneeskrachtige werking: leg de haren op een wond en de bloeding stopt.

Enkele passages uit de vertaling van de Thaise tekst zijn:

Deze plant is heilig. Zij moet in huis worden bewaard als een teken van geluk. Naast haar grote schoonheid brengt zij ook geluk.

De haren van deze plant kunnen als geneesmiddel worden gebruikt bij verschillende verwondingen - wonden veroorzaakt door een mes, een bijl of

spijkers en zelfs hondebeten en scheurbuik - door de haren op de bloedende plaats te leggen.

Het pamflet raadt de koper echter aan elke keer wanneer hij de plant als een geneesmiddel wil gebruiken, eerst plechtig een wens te doen (Editorial: Flora malesiana Bull. 1975).

Het Scythische Lam spreekt ook thans nog kennelijk tot de verbeelding.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

BACKER, C.A. en O. POSTHUMUS (1939) Varenflora von Java
Buitenzorg: Landsplantentuin. p. 63

BACON (1627) Sylva sylvarum or a natural history in ten centuries, written by the right honourable Francis Lord Verulam. London: W. Rawley. Century VII, par. 609.

BAUHIN, Joh. (1650) Historia plantarum universalis nova
Ebroduni: Graffenrieth. p. 406.

BLACKWELL, E. (1757) Herbarium Blackwellianum. Norimbergae:
de Launoy. Tab. 360.

BREYN (1725) Dissertiuuncula de Agno Vegetabili Scythico, Borametz vulgo dicto. Philos. Trans. T. 390. p. 353 (geciteerd door TRYON)

BROECKX,C.(1856) Note sur le Penghawar Jambie (Agnus scythicus, frutex tartareus) employé à Java contre les hémorrhagies. Bull. Academ. royale de médecine de Belgique 21-23.

BRUNN, W.v. (1935) Zur Geschichte der Blutstillung.
Reprint Medizinische Welt.

CLERCQ, F.S.A.de (1927) Nieuw Plantkundig Woordenboek van Nederlandsch Indië Amsterdam: de Bussy. 2e druk.

EDITORIAL (1975) Cibotium barametz Flora Malesiana Bulletin, 2303-3404.

ELLIOTT, I.M.Z. (1964) A short history of surgical dressings
London: Pharmaceutical Press.

HEYNE, K (1927) De nuttige planten van Nederlandsch-indië. Buitenzorg. p. 104

HOLLITUM, R.F. (1963) Cibotium barometz Flora Malesiana
Ser. II. Vol. 1, 165-166

HOVORKA, D.v. en A. KRONFELD (1909) Vergleichende Volksmedizin Stuttgart: Strecker u. Schröder. 2. Bd. 396-374.

KAEMPFER, E. (1712) Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicarum Lemgo: Meyer. Fasc. III, Obs. 1, 505-508.

KOOL, J.A. (1832) Iets over de Aziatische Cholera te Parijs
Amsterdam: Diederichs.

KOOL, J.A. (1839) Onderzoek van de penghawar jambie. Amsterdam.

TSCHIRCH,A.(1912) Handbuch der Pharmakognosie Leipzig:

Tauschnitz.I.Abt.246-250.

VORDERMAN,A.G.(1894) Javaansche Geneesmiddelen(I) Geneesk.

Tijdschr.v.Ned.Indië 34,269-330.

WINKE ook VINKE (1860) Excerpt in Pharmaceutisches Jahres-
buch. p.15.

Voor alle hulp en adviezen wil ik gaarne mijn erkente-
lijkheid betuigen aan Drs.E.L.Ahlrichs(apotheker te
Utrecht),Dr.E.Hennipman (Rijksherbarium te Leiden) en
Prof.dr.J.J.Sixma (Afd.Haematologie,Interne Kliniek,
Academisch Ziekenhuis, Utrecht)

Dr.G.I.Haneveld.

Pathologisch Instituut,

Rijksuniversiteit Utrecht

2 Pasteurstraat 3511-HX Utrecht

VERSLAG

FARMACEUTISCH HISTORISCHE DAG

H.A. BOSMAN-JELGERSMA

De derde 'Farmaceutisch Historische Dag' vond plaats op 31 maart jl. Meer dan 130 belangstellenden kwamen bijeen in 'Hoog Brabant' te Utrecht. De zes sprekers (vier apothekers, een medicus en een archivaris) hebben ieder in hun voordracht een bepaald onderwerp nader belicht.

Dr. J.H. Ligterink (Amsterdam): 'Apotheker Burger en de Japanse kopermijnen'. Phil. Dr. H. Bürger uit Hameln (West-Duitsland) wordt per 1 juli 1825 militair apotheker derde klasse en vertrekt als zodanig naar Deshima in Japan. In dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) maakt hij op de periodieke tocht naar het Hof een geologisch 'survey' inzake de koperertswinning in Japan. Later doet hij onderzoek naar de geologische gesteldheid van de westkust van Sumatra. Er werd nader ingegaan op de omstandigheden die voor hem op Deshima golden, de koperwinning zelf en de risico's van het onderzoek op Sumatra.

Drs. C.W.D. van Gruting (Vogelenzang): 'De Papaverplant door de eeuwen heen'. Reeds in 2700 vóór Christus werd in Babylon opium als geneesmiddel toegepast. In alle culturen die hierna volgen, wordt opium gebruikt als geneesmiddel en als genotmiddel. Nu, ruim 4500 jaar later, is in deze situatie nog steeds weinig verandering gekomen. De opiaten zijn nog steeds de belangrijkste pijnstillers en het gebruik van heroïne als genotmiddel neemt nog jaarlijks in omvang toe. Miljoenen mensen zijn, voor wat betreft hun inkomen, afhankelijk van de verbouw, de verwerking en de verkoop van dit produkt.

Drs. A.J.H. Rozemond (Rijswijk): 'Antoni van Leeuwenhoek en de Gemeentelijke Archiefdienst Delft'. De spreker, gemeente-archivaris van Delft, trachtte met behulp van dia's zijn toehoorders te betrekken bij een onderzoek naar stukken over Antoni van Leeuwenhoek in de Delftse archieven. Daaruit bleek hoe men een dergelijk onderzoek aanpakt, alsmede dat het tot aardige resultaten kan leiden.

Drs. P.A.G.M. de Smet ('s-Gravenhage): 'Rituele psychoactieve planten van het Westelijk Halfrond'. Vele volkeren hebben ontdekt dat bepaalde

planten een werking op de menselijke geest hebben wanneer ze worden ingenomen. Overal waar een religieuze betekenis aan zulke effecten is toegekend, spelen psychoactieve planten een belangrijke rol in de inheemse samenleving. Dit is vooral het geval bij de oorspronkelijke bewoners van het Amerikaanse continent. Reeds lang voor de komst van de Spanjaarden gebruikten de Indianen psychoactieve planten tijdens rituelen om het contact met bovennatuurlijke werelden te vergemakkelijken. In sommige streken van het Westelijk Halfrond komt dit nog steeds voor.

Deze gebruiken kunnen worden bestudeerd vanuit de etnologie, de botanie, de chemie en de farmacologie. Natuurlijk kan alleen de etnoloog goed aangeven welke betekenis de rituele plant voor de gebruiker heeft. De betekenis van de rooms-katholieke mis voor de priester en de kerkgangers wordt helemaal niet duidelijk wanneer men vertelt dat miswijn wordt bereid uit *Vitis vinifera*, dat het werkzame bestanddeel alcohol is en dat deze stof een roes veroorzaakt.

Er is echter een essentieel onderscheid tussen de rooms-katholieke priester en de deelnemer aan een Indiaans ritueel. De eerste heeft er geen enkele behoefte aan tijdens de mis in een roes te komen, maar de tweede is er wel degelijk op uit om door het gebruik van planten een intoxicatie te krijgen die het betreden van een andere wereld vereenvoudigt. Dit is ooit als volgt welsprekend verwoord: 'De witte man gaat zijn kerk in en spreekt *tot* Jezus; de rode man gaat zijn tipi in en spreekt *met* Jezus'. Door dit verschil is het niet alleen geoorloofd, maar zelfs noodzakelijk na te gaan of ritueel gebruikte planten inderdaad de psychoactieve effecten hebben die de inheemse gebruiker eraan toeschrijft.

In de lezing werd hierop nader ingegaan. Speciale aandacht werd besteed aan planten die niet oraal worden ingenomen, maar op een andere wijze. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk het roken van de vredespijp bij Noord Amerikaanse Indianen. Veel minder bekend, maar minstens zo boeiend is de rituele toepassing van psychoactieve snuiven en lavementen in Midden- en Zuid-Amerika.

Drs. E.V.A. Dekker (Vlaardingen): 'Enige apothekersutensiliën en hun toepassing'. Aan de hand van dia's werd een korte toelichting gegeven bij de afbeeldingen van enkele utensiliën die tot ongeveer vijftig jaar geleden nog min of meer regelmatig werden gebruikt in de apotheek, zoals druppelaars, zetpilvormen en zetpilpersen. Verder kwamen ook enige analytische apparaten aan bod ter bepaling van de soortelijke massa van vloeistoffen, zoals aërometers en dergelijke.

Dr. G.T. Haneveld (Baarn): 'Het scytische Lam'. In het verleden is het aantal bloedstelpende middelen bijzonder groot en gevarieerd geweest. In de jaren dertig van de vorige eeuw werd daar door de Amsterdamse arts J.A. Kool (1794-1880) nog een – in Europa nieuw – middel aan toegevoegd: Penghawar djambi. Dit uit Indonesië afkomstige gewas stond reeds lang bekend onder de mysterieuze namen 'Agnus Scythicus' of 'Planta animal'. Over de aard ervan – dierlijk of plantaardig – zijn de meningen eeuwenlang verdeeld geweest. De voortreffelijke hemostyptische eigenschappen – die ook met moderne middelen kunnen worden aangetoond – werden vooral in de keel-, neus- en oorheelkunde geapprecieerd. Door diverse redenen, maar

met name door een onvoldoende aanvoer, wordt Penghawar djambi in het Westen thans niet meer toegepast. In de volksgeneeskunde in het Verre Oosten wordt ze nog steeds hoog geprezen bij diverse kwalen.

De deelnemers, waaronder een aantal studenten Farmacie uit Leiden en Utrecht, hebben dit programma met veel enthousiasme ontvangen. Dit bleek uit de levendige discussie naar aanleiding van de gehouden voordrachten. Een boekenstand, verzorgd door de 'Universitaire Boekhandel' uit Rotterdam mocht zich eveneens in een grote belangstelling verheugen. Het grote succes van deze dag was mede te danken aan 'het gastheerschap' van Brocacef. Deze firma had bovendien voor alle deelnemers als aandenken een prachtige 'historische map' ontworpen.

Het steeds toenemend aantal belangstellenden geeft de Commissie voor de Geschiedenis der Pharmacie de inspiratie op de ingeslagen weg voort te gaan. De eerstvolgende 'Farmaceutisch Historische Dag' is dan ook al vastgesteld op 23 maart 1985. Voordrachten hiervoor kunnen worden aangemeld bij de auteur van dit verslag.

Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma
Mathenesselaan 1
2343 HA Oegstgeest

BOEKBESPREKINGEN

Keidel J. *Johann Heinrich Dierbach (1788-1845). Ein Beitrag zu Leben und Werk des Heidelberger Hochschullehrers.* Stuttgart: Deutscher Apotheker Verlag, 1983 (Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie, Band 22). vi + 220 blz.; prijs gebrocheerd DM 32.—; ISBN 3-7692-0758-0.

Behalve enkele apothekers die bekend geworden zijn door hun bijdrage tot de ontwikkeling van de natuurwetenschappen, zijn er mindere goden, aan wie nog onvoldoende aandacht werd besteed. Een van hen is Johann Heinrich Dierbach (1788-1845).

Dierbach heeft een 'Grundriss der Rezeptirkunst' geschreven en enkele botanische werken, waaronder zijn *Flora mythologica* van 1833, die in 1970 een herdruk beleefde. In zijn 'Beiträge zu Deutschlands Flora' vergelijkt hij de werken van 23 oude schrijvers en probeert moderne namen aan de daarin genoemde planten te geven. Aangezien daarbij ook de beroemde Vlaamse auteurs Dodonaeus, Lobelius en Clusius voorkomen, is dit voor de Nederlandse lezer belangrijker dan de moeizame weg van Dierbach om in Heidelberg hoogleraar te worden in farmacie en botanie. Merkwaardig is dat Dierbach reeds in 1820/1821 aan zijn studenten aanbood college te geven in de geschiedenis van de farmacie en in 1845 officiële colleges daarin aangekondigd werden.

Het boek is weer op de bekende goede wijze uitgegeven, zoals dit bij deze reeks gebruikelijk is.

D.A. WITTOP KONING

Hömborg W. *Der Norddeutsche Bronzemörser im Zeitalter von Gotik und Renaissance.* Stuttgart: Deutscher Apotheker Verlag, 1983. (Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie, Band 23). x + 367 blz.; prijs gebrocheerd DM 68.—; ISBN 3-7692-0765-3.

Het boek is verdeeld in drie afdelingen van zeer verschillende omvang. In het eerste deel wordt de techniek van het vijzelgieten zo uitvoerig behandeld dat het, hoewel belangrijk, eerder een stuk geschiedenis van de techniek lijkt dan van de farmacie.

De tweede afdeling is onderverdeeld in drieën, de Noordduitse gotische vijzel, de Nederlandse vijzel uit Overijssel en Gelderland (1454-1544), en de

Noordduitse renaissancevijzel (1500-1650). Hiervan is het eerste gedeelte over de Noordduitse gotische vijzel uitstekend. Eindelijk heeft iemand de moeite genomen uit te zoeken waar en wanneer deze vijzels vervaardigd zijn. Ook het aantal bekende exemplaren is aanzienlijk uitgebreid door bezoeken aan Noordduitse musea. Zo is nu aangetoond dat de vroeg-gotische vijzel in het Rijksmuseum Twenthe te Enschede door Hinrick Becker te Halberstadt vervaardigd is in het laatste kwart van de 15e eeuw.

Zo hoopvol als het eerste deel van dit hoofdstuk is, zo teleurstellend is de rest hiervan. Hoewel de schrijver enige malen zegt dat de Noordduitse renaissancevijzel sterk beïnvloed is door de Overijssels-Gelderse vijzels, maakt hij zich van deze vijzels in vijf bladzijden af zonder veel namen van gieters of plaatsen van vervaardiging te kunnen geven. De weinige voorbeelden stammen slechts uit Duitse musea en de relatie met De Nederlanden blijft zoek. Slechts de vorm van deze vijzels interesseert de schrijver. Het is toch bekend dat de te Deventer werkzame familie Wegewaert uit Münster kwam (O. ter Kuile, Ein Mörser von den Geschütz- und Glockengiesser Willem Wegewart d. Ä aus Münster in Deventer) en dat de Hatiseren's uit Duitsland naar Kampen en Zutphen trokken. Ook de fraaie voorbeelden van hun werk in Duitse musea zoals in Hamburg, ontbreken.

Niet veel beter is het met het derde onderdeel, de Noordduitse renaissancevijzel. In 150 bladzijden komt de schrijver met een catalogus van 60 stuks, met vage aanduidingen van de plaats van vervaardiging en de gieters. Het verhaal over Antonius de Borch (blz. 178-180) is achterhaald door het artikel van Koldewey. De vijzel nr. 47 is dan ook in Utrecht gemaakt en niet in Münster.

Het derde, bescheiden, deel van het boek is een nuttige verhandeling over de stamper. In de literatuurlijst ontbreken niet slechts verschillende Nederlandse, maar ook Duitse bronnen.

Het boek blijft belangrijk voor het gedeelte over de vroeg-gotische vijzel en voor de publikatie van een aantal vijzels in Noordduitse musea, waarvan dan herkomst en vervaardiger nog nader onderzocht dienen te worden. De archieven van Lingen, Münster enz. zouden hiervoor nog veel materiaal kunnen aanvoeren.

D.A. WITTOP KONING

BIJEENKOMST / REUNION

De volgende bijeenkomst van de Kring vindt plaats te Antwerpen op 1 en 2 juni 1985, ter gelegenheid van de 150e-verjaring van de Koninklijke Apotekersvereniging van Antwerpen.

La prochaine réunion du Cercle aura lieu à Anvers le 1 et 2 juin 1985, à l'occasion des manifestations commémorant le 150ième anniversaire de la fondation de la Société royale de Pharmacie d'Anvers.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 — Fondé le 18 avril 1950

Bestuur :

Voorzitter - *Président* : E.L. Ahlrichs, Prof. Ritzema Boslaan 13, Utrecht
O/Voorzitter - *Vice-Président* : E.G. Segers, av. W. Churchill 124, 1180 Bruxelles
Sekretaris-Secrétaire : B. Mattelaer, Voorstraat 40, 8500 Kortrijk.
Penningmeester-bibliothecaris, *Trésorier-bibliothécaire* : Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma, Mathenesselaan 1, 2343 HA Oegstgeest.
Leden - Membres : Dr. D.A. Wittop Koning, Raphaëlstraat 22, Amsterdam
Dr. A. Guislain, 110 rue Royale, 6030 Marchienne
J.B. Van Gelder, Spronklaan 54, Goringhem

Ereleden - Membres d'Honneur :

Prof. Dr. A. E. Vitolo, Pisa (1955) — Dr. L. Vandewiele, Destelbergen (1960) —
Lic. P. Julien, Paris (1970) — Prof. Dr. G. Folch Jou, Madrid (1971) — Prof. Dr. K. Ganzinger, Wien (1975) — Prof. Dr. A. Heyndrickx, Gent (1975) — Prof. Dr. G. Sonnedecker, Madison (1975) — Prof. Dr. H. Tartalja, Zagreb (1975) — Dr. D. Wittop-Koning, Amsterdam (1975) — Prof. Dr. W. Schneider, Braunschweig (1981).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) — Bureau Hufen (Bosch en Duin) —
V.S.M. Geneesmiddelen (Alkmaar) — Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild (Gent) — Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) — Apothekersvereniging Leuven e.o. (Leuven) — Maatschappij Centrafarmacie (Etten-Leur) — Apr. Jean Copin (Brussel) — Mevr. M. Delbeke-Vanderschelden (Ieper) — Departement GOUDA der KNMP (Boskoop) — Departement DEN HAAG der KNMP (Delft) — Departement GRONINGEN der KNMP (Groningen) — Departement NOORD-BRABANT der KNMP (Eindhoven) — Departement ROTTERDAM der KNMP (Rotterdam) — Departement FRIESLAND der KNMP (Drachten) — Departement UTRECHT der KNMP (Utrecht) — Departement ZEELAND der KNMP (Middelburg) — Gist-Brocades Farmacia (Rijswijk) — Prof. Dr. Apr. A. Heyndrickx, Lab. v. Toxicologie (Gent) — Kon. Mij ter Bev. Pharmacie (Den Haag) — LUNDIA apotheekinrichting (Varseveld) — Inst. v. Geschiedenis Natuurwetenschappen (Utrecht) — Drs. apotheker J.A. Schravessande (Rotterdam) — Stichting Ver. Ned. Apotheken (Den Haag) — Fa. van Weerdenburg (Almere) — Mevr. J. de Ridder-van As (Eindhoven).